

1- Mavzu: "Dinshunoslik" faniga kirish. Dinning qadimgi tarixiy shakllari.(2 soat)

Reja:

1. "Dinshunoslik" fanini o'qitilishning asosiy maqsad va vazifalari. Din va qonunning o'zaro munosabati.
2. Dinning jamiyatdagi o'rni va uning ijtimoiy vazifalari. Dinlar tasnifi.
3. Dinning paydo bo'lishi haqidagi fikrlar, diniy ong asoslarining shakllanishi.
4. Urug`-qabila dinlari va ularning shakllari.

1.1. "Dinshunoslik" fanini o'qitilishning asosiy maqsad va vazifalari. Din va qonunning o'zaro munosabati.

Din insoniyat ma'naviy hayotining tarkibiy qismidir. O'zbekiston Respublikasida ziyolilar oldiga ma'naviy barkamol insonni shakllantirish vazifasi qo'yilgan bir paytda din masalasini chetlab o'tish mumkin emas. Mazkur masalani hal etishda ilgari dinga agressiv hujum etish uslubining salohiyatsizligi hammaga ochiq-oydin. Lekin keyingi paytda paydo bo'lgan diniy bo'lmagan masalalarni diniy deb atash, har qanday, hatto bir-biriga zid bo'lgan, fikrlarni tahlil qilmasdan turib maqtash uslubi ham o'zini oqlamaydi. Demak, ushbu masalaga prinsipial, professional, ilmiy yondashuv darkordir.

O'zbekiston Rossiya imperiyasi va Sovet Ittifoqi tarkibida bo'lgan va jahon hamjamiyatidan ajratilib yashagan bir davrda, Farbda XIX asrning o'rtalarida vujudga kelgan dinshunoslik fani ancha yo'l bosib o'tib, ko'plab ilmiy natijalarga erishdi. Mustaqillik yillarida O'zbekiston tadqiqotchilari bu yangi soha bilan yaqindan tanishib, mutaxassis-kadrlarni tarbiyalay boshladilar.

Dinshunoslik fanining predmeti. «Dinshunoslik» dinning paydo bo'lishi va rivojlanish tarixini, uning ijtimoiy, gnoseologik, psixologik ildizlarini, turli xil dinlar ta'limotining vujudga kelishi va shakllanishini o'rgatuvchi fan, ta'limot va o'quv predmetidir. U dastlabki diniy tasavvurlarning paydo bo'lishidan urug`-qabila, milliy va jahon dinlari paydo bo'lgan davrda yuz bergan jarayonni hamda jamiyat taraqqiyotida din bilan bog'liq bo'lgan barcha ijtimoiy, hodisalarni, ma'naviy omillarni - mafkura va aqidalar, urf-odat va marosimlar, masjvd va diniy tashkilotlarning talab va tartiblarini o'rganish, taxlil qilishni ko'zda tutadi.

Din muammolariga xos dastlabki g'oyalar Markaziy Osiyoda -deizm, panteizm va boshkalar, bu o'lkada yashagan, ijod qilgan ulug' allomalar Muhammad Muso Xorazmiy, Axmad Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino, Umar Xayyomning ijtimoiy-falsafiy qarashlarida, Ibn Rushdning "Ikki haqiqat" ta'limotida olg'a surilgan edi. XVII asrda Boburning nabirasi Shoh Akbar, so'ngra XVIII asrda fransuz faylasuflarining dinga, diniy tashkilotlarga munosabatlari XIX asrda ilmiy dinshunoslik doirasida yangi oqim, yo'nalish va nazariyalar yuzaga kelishiga katta turtki bo'lgan. Binobarin, XIX asrda mifologik maktab (aka-uka Ya. va V. Grimm, M.Myuller); antropologik maktab (L.Feyerbax) va boshqa maktablar paydo bo'lgan. XX asrda dinshunoslik yanada yangi nazariyalar bilan boyigan. Bukda shveysariyalik psixolog K.Yung va ayniqsa, fransuz sotsiologi E.Dyurkgeymning "kollektiv ong" haqidagi ta'limoti diqqatga sazovordir.

Ammo o'sha davr dinshunosligi dinga o'z ijtimoiy-siyosiy qarashlarini bayon etar ekan, bu qarashlari diniy tashkilotlar manfaatlari bilan bog'lanmagan, mafkuraviy jihatdan betaraf qilib ko'rsatmoqchi bo'lgan. Bu urinishlarni "asoslash" da turli falsafiy hamda ijtimoiy nazariyalardan foydalangan. Amalda esa ilohiyotga ko'proq yondashgan.

Olimlarning dinshunoslik sohasidagi izlanishlari muhim xulosalar chiqarishga olib kelgan: birinchidan, har knday din ijtimoiy hodisa fenomen hisoblanib, diniy ong ijtimoiy ong shakllaridan biridir; ikkinchidan, diniy tasavvur va e'tikodlar jamiyat taraqqiyotining muayyan

ijtimoiy sharoitlari ta'sirida turli-tuman shakl kasb etgan; uchinchidan, ibtidoiy diniy tasavvurlardan tortib jahon dinlarigacha bo'lgan dinlar evolyusiyasini e'tirof etish dinshunoslik haqida to'g'ri ilmiy xulosa chiqarish imkoniyatini beradi.

Yuqoridagi fikrlarga asoslanib, "Dinshunoslik» predmetini quyidagicha ta'riflash mumkin: *Dinshunoslik kishilik jamiyati tarixiy taraqqiyotining muayyan bosqichida paydo bo'lgan barcha din shakllarining ma'naviy, ijtimoiy, gnoseologik va psixologik ildizlarini, ularning ta'limoti va marosimchiligi, ijtimoiy hayotdagi mavqei va ijtimoiy funksiyalarini ilmiy jihatdan o'rganuvchi fanidir.*

Dinshunoslik fanining maqsad va vazifalari. Dinshunoslik kursini o'qitishdan 1-maqsad talabalarni din va diniy ta'limotlarning diniy talqinidan tashqari ilmiy tushuncha, ta'limot, nazariya, falsafiy xulosalar bilan qurollantirishdan iborat. Buning uchun hozirgi zamon fani yutuqlari asosida dinning kelib chiqishi, evolyusiyasi, hozirgi holati, insoniyatning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy hayotida tutgan o'rni haqida ilmiy-nazariy ta'limotlar bilan qurollantirish ko'zda tutiladi.

2-maqsad O'rta Osiyoda, shu jumladan O'zbekistonda VIII asrdan boshlab islom yagona hukmron dinga aylanganligi, xalqimiz turmush tarziga chuqur kirib borganligini hisobga olib, uning shaxs, oila, jamiyat hayotida tutgan o'rni, madaniyat va ma'naviyat, san'at va adabiyotni boyitishga ko'shgan hissasi xususida talabalarni ilmiy-falsafiy bilimlar asosida fikr yuritishga o'rgatishdan iborat.

3-maqsad talabalarda ibtidoiy dinlardan tortib to jahon dinlarigacha bo'lgan dinlarning shakllari, ta'limotlari, yo'nalish va oqimlari mazhab va sektalari haqida umumiy ilmiy tasavvur hosil qilish orqali o'zlari mustaqil falsafiy xulosalar chiqara olish malakasini hosil qilishdan iborat.

Yuqoridaga maqsadlarga erishishda I.A.Karimovning asarlari, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida" gi yangi taqiridagi qonun, Jinoyat, Fuqarshgak, Oila, Yoshlar kodekslaridagi din va vijdon erkinligi haqidagi ko'rsatmalar, qoidalar dasturul amal bo'lib xizmat qiladi.

"Dinshunoslik» fanining vazifalari quyidagilardan iborat:

birinchidan, Oliy o'quv yurti talabalariga shu sohada chuqur bilim berish orqali kurs doirasiga kirgan masalalarni taxlil etishda ilmiylik va ob'ektivlik uslubini qo'llanib, ularga diniy qarashlar taraqqiyotiga, inson kamolotiga xizmat qiladigan jihatlarini ajratib olish, mustaqil fikr yuritish orqali ilmiy-falsafiy dunyoqarashga asoslangan dunyoviy iymon va e'tikodni shakllantirish;

ikkinchidan, ibtidoiy din shakllaridan tortib to urug', qabila va milliy dinlargacha, ularda jahon dinlarining paydo bo'lishi va rivojlanishining ijtimoiy, gnoseologik va psixologik ildizlarini tarixiy dalillar asosida har tomonlama ilmiy taxlil qilish va umumlashtirish;

uchinchidan, kursni o'rganish jarayonida dinning ta'rifi, tavsifi, diniy va ilmiy kategoriya (asosiy tushunchalar), dinning mohiyati va uning kishilik jamiyati taraqqiyotidagi turli bosqichlarda tutgan o'rni; jamiyatni, shaxsni ma'naviy kamol toptirishda milliy va diniy qadriyatlarning ahamiyati; islomning Markaziy Osiyo, jumladan O'zbekiston xalkdari madaniyati va ma'naviyatiga ta'siri kabi masalalarni falsafiy taxlil qilish;

to'rtinchidan, talabalarga islom manbalari - Qur'oni karim, hadis, shariat haqida umumiy ilmiy tushunchalar berish, uni rivojlantirishga ulkan hissa ko'shgan vatandosh bobokalonlarimiz hayoti va ijodi bilan tanishtirish; hadislarning tarbiyaviy ahamiyatini keng yoritish; tasavvuf ta'limotini takomillashtirishda hamyurtlarimiz ijodini bayon etish;

beshinchidan, hozirgi davrda mustaqil mamlakatimizda vijdon erkinliganing to'liq kafolatlanganligi isbotlab berish, islomdagi real qadriyatlarni tiklash yo'lida qilinayotgan sa'y-harakatlarni tavsiflash, nihoyat, milliy va diniy qadriyatlarning sog'lom avlodni, jumladan talabalarni kamol toptirishga bag'ishlash, ularda ilmiy dunyoqarashni shakllantirishdan iborat.

1.1. Dinning jamiyatdagi o'zni va uning ijtimoiy vazifalari. Dinlar tasnifi.

Dinshunoslikda dinga «dinning o'zi nima?», «uning mohiyati nimadan iborat?» degan savol nuqtai nazaridan yondashishdan tashqari din «qay tarzda faoliyat olib boradi?» degan savol nuqtai nazaridan ham yondashuv mavjud. Bu masala bilan ko'proq din sotsiologiyasi shug'ullanadi.

Sotsiologik nuqtai nazardan qaralganda din jamiyat uchun zaruriy narsa, ijtimoiy hayotning ajralmas qismidir. U ijtimoiy munosabatlarni yuzaga keltiruvchi va amalga oshiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Bu degani dinni jamiyatdagi bajaradigan vazifalariga ko'ra o'rganish mumkin demakdir.

Dinning vazifalari deganda uning alohida shaxsga va jamiyatga ta'sir qilish yo'li va tabiati nazarda tutiladi. Bunda har bir din unga e'tiqod qiluvchi muayyan bir shaxsga u yoki bu jamoaga va umuman jamiyatga nima beradi? Insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatadi? SHunga o'xshash masalalar o'rganiladi.

Dinning ijtimoiy vazifalari haqidagi ta'limotni dinshunoslikda funksionalizm rivojlantiradi. Funksi-onalizm jamiyatga ijtimoiy tizim sifatida qaraydi: unda jamiyatdagi har bir element muayyan funksiyani bajaradi. Dinning jamiyatda bajaradigan ijtimoiy, ma'naviy, ruhiy vazifalari quyidagilardan iboratdir:

Birinchidan, har qanday din o'z e'tiqod qiluvchilari uchun **to'ldiruvchilik, tasalli beruvchilik - kompensatorlik** vazifasini bajaradi. Masalan, insonda doimiy ehtiyoj hosil bo'lishi hodisasini olaylik. Inson o'z hayoti, turmush tarzi, tabiat va jamiyat bilan bo'lgan munosabatlari jarayonida hayotiy maqsadlariga erishishi ilojsiz bo'lib ko'ringanida, unda qandaydir ma'naviy-ruhiy ehtiyojga zaruriyat sezgan. Ana shunday ehtiyoj diniy ehtiyoj edi. Din bu o'rinda ma'naviy-ruhiy ehtiyojni qondiruvchi, tasalli beruvchilik vazifasini bajargan va hali ham bajarmoqda.

Masalan, buddaviylik dini rohiblikni targ'ib qilar ekan, bu dunyoda orzu-havaslardan, rohat-farog'atdan voz kechgan inson nirvana holatiga erishgach, abadiy rohatda bo'lishini ta'kidlaydi.

Shuningdek, xristianlikda har bir xristian Iso Masihning qaytishiga umid qilgan holda hayotning turli muammolarini engib, sabr-bardosh bilan hayot kechiradilar. Chunki xristianlik Iso Masih qaytib kelgach barcha izdoshlarini saodatli hayotga etkazishi haqidagi ta'limotni ilgari suradi.

Shuningdek, islom dinida ham har bir musulmon bu dunyoda erishmagan moddiy yoki ruhiy orzu-istaklariga oxiratda erishishga ishongan holda dunyo orzu-havaslariga ortiqcha berilmay, turmush mashaqqatlariga sabr qiladi.

Ikkinchidan, muayyan din o'z ta'limot tizimini vujudga keltirgach, o'ziga e'tiqod qiluvchilar jamoasini shu ta'limot doirasida saqlashga harakat qilgan va hozirda ham shunday. Bu ijtimoiy hodisa dinning **birlashtiruvchilik - integratorlik** vazifasi deb ataladi. Din hamisha muayyan ijtimoiy, etnik va ma'naviy hayotning o'z ta'sirida bo'lishiga intiladi. Bu ta'sirning muntazamligini ta'minlash maqsadida din xalqlarning ijtimoiy hayotiga, axloqiy munosabatlariga, shuningdek adabiyoti va san'atiga ham ta'sir o'tkazadi.

Masalan, Yahudiylikda mazkur din vakillarini bir mafkura atrofida saqlab turish uchun ularni bir millat va yagona maslak egalari ekanliklari, yagona xudo - Yahvening eng sevimli bandalari ekanliklari uqtiriladi.

Xristianlikda ham e'tiqod qiluvchilarni bu dinga yanada ko'proq jalb etish uchun diniy memoriy, tasviriy, musiqa san'ati turlaridan unumli foydalaniladi. Xristianlikda maxsus *ikona* chizuvchilik maktablari faoliyat olib boradi.

Uchinchidan, har bir din o'z qavmlari turmushini **tartibga solib, nazorat qiluvchilik - regulyatorlik** vazifasini bajaradi. Dinlar o'z urf-odatlarining, marosim va bayramlarining

qavmlari tomonidan o'z vaqtida, qat'iy tartibga amal qilgan holda bajarilishini shart qilib qo'yadi.

Masalan, islomda kuniga 5 mahal namoz o'qilishi, har hafta juma namozini jome masjidlarda ado etilishi, Ramazon oyida bir oy ro'za tutilishi, ro'za ('iyd al-fitr) va qurbon ('iyd al-adho) hayitlarining nishonlanishi musulmonlarning hayot tarzini tartibga solib turadi.

To'rtinchidan, din **aloqa bog'lashlik, kommunikativlik - integratorlik** vazifasini ham bajaradi, ya'ni har bir din o'z qavmlarining birligini, jamiyat bilan shaxsning o'zaro aloqadorlikda bo'lishini ta'minlashga intiladi. Bunda u yoki bu dinga e'tiqod qiluvchi kishilarning o'z dinidagi boshqa kishilar bilan aloqador ekanligi, o'zaro huquq va burchlarining borligi, urf-odat va ibodatlarni jamoa bo'lib bajarilishi lozimligi nazarda tutiladi.

Beshinchidan, dinning **integratorlik** vazifasi bilan **legitimlovchilik-qonunlashtiruvchilik** vazifasi chambarchas bog'liq. Dinning bu funksiyasining nazariy asosini yirik amerikalik sotsiolog T. Parsons ishlab chiqdi. Uning fikricha, «har qanday ijtimoiy tizim muayyan cheklovlersiz mavjud bo'la olmaydi. Buning uchun u qonun darajasiga ko'tarilgan axloq normalarini ishlab chiqishi kerak. Din bunday normalarni qonunlashtiribgina qolmay, ularga bo'lgan munosabatni ham belgilaydi».

Oltinchidan, din vazifalarining **falsafiy, nazariy** jihatlari ham mavjud. Bu vazifa insonga yashashdan maqsad, hayot mazmunini, *dorulfano* va *dorulbaqo* dunyo masalalariga o'z munosabatini bildirib turishidan iboratdir.

Dinlar unga e'tiqod qiluvchilarning soni, miqyosi, o'zining ma'lum millat yoki xalqqa xosligi yoxud millat tanlamasligiga ko'ra turli guruhlarga bo'linadi. Bu guruhlar son jihatdan qancha bo'lishidan yoki nazariy jihatdan qanchalik etuk bo'lishidan qat'i nazar, ularni mutlaqlashtirib bo'lmaydi. Chunki har qanday tasnif ma'lum bir jihatga e'tibor berib, boshqa qirralarni qamrab ololmaydi. Hozirgi kunda din tipologiyasida dinlarning quyidagi tasniflari mavjud:

- tarixiy-geografik jihatga ko'ra;
- etnik jihatga ko'ra;
- e'tiqod qiluvchilarining soniga ko'ra;
- hozirgi davrda mavjudligi jihatidan (tirik va o'lik diniy tizimlar) va h.k.

I. Tarixiy-geografik tasnif.

- 1) O'rta er dengizi havzasi dinlari:
 - a) grek;
 - b) Rim;
 - v) ellinistik.
- 2) Qadimiy Yaqin va O'rta Sharq dinlari:
 - a) Misr;
 - b) Shumer;
 - v) Akkad;
 - g) g'arbiy-somiy;
 - d) islomgacha arablar dinlari.
- 3) Yaqin va O'rta Sharqning payg'ambarli dinlari:
 - a) zardushtiylik;
 - b) Yahudiylik;
 - v) xristianlik;
 - g) manixeizm;
 - d) islom.
- 4) Hindiston dinlari:
 - a) vedalar dinlari;
 - b) hinduizm;
 - v) hind buddizmi (teravada, maxayana);

g) jaynizm.

5) Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyo dinlari:

a) Shri-Lanka, Tibet, Janubi-Sharqiy Osiyo havzasi buddizmi;

b) Xitoy dinlari (daosizm, konfutsiychilik, buddizm maktablari);

v) Koreya va Yaponiya dinlari.

6) Amerika hindulari dinlari:

a) toltex va atsteklar dinlari;

b) inklar dinlari;

v) mayyalar dinlari.

II. Etnik tasnif.

1. Urug'-qabila dinlari - totemistik, animistik tasavvurlarga asoslangan, o'z urug'idan chiqqan sehrgar, shomon yoki qabila boshliqlariga sig'inuvchi dinlar. Ular millat dinlari va jahon dinlari ichiga singib ketgan bo'lib, hozirda Avstraliya, Janubiy Amerika va Afrikadagi ba'zi qabilalarda saqlanib qolgan;

2. Millat dinlari - ma'lum millatga xos bo'lib, boshqa millat vakillari o'ziga qabul qilmaydigan dinlar. Ularga Yahudiylik (yahudiy millatiga xos), hinduiylik (hindlarga xos), Konfutsiychilik (xitoy millatiga xos), sintoizm (yaponlarga xos) kiradi;

3. Jahon dinlari - dunyoda eng ko'p tarqalgan, kishilarning millati va irqidan qat'inazar unga e'tiqod qilishlari mumkin bo'lgan dinlar. Unga buddaviylik, xristianlik va islom dini kiradi.

Bundan tashqari dinlar ta'limotiga ko'ra monoteistik - yakkaxudolik (Yahudiylik, islom) va politeistik - ko'pxudolik (hinduiylik, konfutsiychilik) dinlariga bo'linadi.

1.2. Dinning paydo bo'lishi haqidagi fikrlar, diniy ong asoslarining shakllanishi.

Kishilik jamiyatida din doimo u bilan birga bo'lganmi yoki qandaydir davrda jamiyat dinsiz yashaganmi, degan savolga turli fikrlar bildirilgan. Bu - dinning tarixiyligi masalasi bo'lib, unga ikki xil javob berganlar. Birinchisi, marksistik ta'limotning sobiq tarafdorlari fikricha, «qandaydir muddat insoniyat dinsiz yashagan va jamiyatning muayyan bosqichida - yuqori paleolit davrida, bundan 20-40 ming yil avval din paydo bo'lgan», deyilgan. Ikkinchisi, «dinning kelib chiqishi insoniyatning paydo bo'lishi bilan bevosita bog'liq», degan fikrdir.

Diniy tafakkurning shaxsiy yoki ijtimoiy ildizlari muammosini hal qilish bilan dinning kelib chiqishi muammosini hal qilish mumkin bo'ladi. E.Taylor kabi evolyusion yo'nalishdagi pozitivistlarning chiqargan xulosasiga ko'ra, dinning ildizini «faylasuflik qilgan yovvoyi odam»ga taqaydilar. Ya'ni, «u o'z-o'ziga borliq, o'zini o'rab turgan olamning paydo bo'lishi va o'zi kuzatgan hodisalarning haqiqati haqida savol bergan. Unda fikrlash yuqori darajada bo'lmagan. SHundan so'ng unda ruhlar, xudolar, farishtalar haqida tasavvurlar paydo bo'lgan».

Dinning kelib chiqishi haqida yana bir nazariya mavjud: «Birinci yolg'onchi birinchi nodonni uchratganda din paydo bo'ldi». Bunda din yomon niyatli kishilarning o'ylab topgan narsasi bo'lib chiqadi. Bu ikkala nazariya ham hech qanday ilmiy asosga ega emas.

Faylasuflik qilgan yovvoyi odam konsepsiyasi bo'yicha «ibtidoiy odam yolg'iz holdagi chuqur fikr yurituvchi bo'lgan. U o'z oldiga ulkan savollarni qo'ygan. Bu savollar uning kundalik hayotida kerak emas edi. Shuni ham unutmaslik kerakki, ibtidoiy odamning fikr yuritishi uning kundalik ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan. Bu faoliyatning tabiati, shart-sharoitlari birgina odamga tegishli bo'lib qolmay, barchaga barobar, ijtimoiy gruppaga, qabila, urug', xalqqa tegishli edi».

Dinning kelib chiqishi «bir odam boshqalarni aldashi natijasida kelib chiqqan», degan fikr ham tanqidga uchragan. Boshqa fikrga ko'ra, «din - bu jamiyatdagi kishilarning baravariga o'z-

o'zini aldashi natijasida kelib chiqqan. Shuning uchun ham *din ijtimoiy hodisadir* degan xulosaga kelish mumkin», deydlar.

Din insonning ruhiy dunyosi bilan chambarchas bog'liq bo'lib, uning ijtimoiy hayotida doimo u bilan birga bo'ldi. Shuning uchun ham dinni o'rganish - bu insoniyatni o'rganish demakdir. Dinni insoniyatdan, insoniyatni dindan ajratib bo'lmasligini tarixning o'zi isbotladi. «Kommunistik jamiyatda din yo'q bo'lib ketadi» deyilgan fikrning aksicha kommunizm xayoliy narsa-yu, din doimiy ekanligi amalda isbotlandi. Demak, din insoniyat bilan birga dunyoga kelgan.

Din tarixida dinshunoslar dinning paydo bo'lishini turlicha izoxlab kelganlar. Uning paydo bo'lish sabablari qadimgi dunyo dinshunoslarini qiziqtirgan, binobarin, unga javob topishga harakat qilishgan. qadimgi Xitoy, Hindiston va xususan, qadimgi grek faylasuflari borliq to'g'risida fikr yuritganlarida din, uning kelib chiqishi va mohiyati to'g'risida ham ayrim g'oyalarni olg'a surganlar.

Dinning paydo bo'lishi va rivojlanishini ilmiy asoslarda o'rganish quyidagi: a) ob'ektivlik; b) muayyan tarixiy sharoitni hisobga olish; v) ilmiylik; g) qiyosiylik; d) umuminsoniy qadriyatlar bilan bog'liqlik, e) din mavjudligini, umuman *gnoseologik, ijtimoiy-iqtisodiy va psixologik* sabablarni hisobga olishni taqozo etadi.

1.3. *Urug`-qabila dinlari va ularning shakllari.*

Ilmiy bilimlarga asoslangan dunyoviy ishonchli, haqiqiy ta'limot olamning mavjudlik sabablari masalasida diniy qarashlar bilan kelishmasa-da, ammo insonni, uning ijtimoiy faoliyati, ma'naviy va axloqiy qadriyatlarini o'rganishda minglab yillar mobaynida uning bag'rida qo'lga kiritilgan bilim, tajriba, ularning hozirgi kundagi ijobiy ahamiyatini aslo rad qilmaydi. qolaversa, din bag'rida shakllangan ma'naviy, jumladan axloqiy qadriyatlarning vujudga kelish sabablari, ularning kishilarga ijobiy ta'sirchanlik masalalari ilmiy jihatdan o'rganish va bu ma'naviy-axloqiy qadriyatlardan foydalanish ko'proq ahamiyatga ega bo'lmokda.

Ibtidoiy odamlar hozirgi davrdagi singari to'la shakllangan diniy sistemaga ega bo'lmagan. Ularda boshlang'ich diniy tasavvurlargana bo'lgan, xolos. Dinning ana shunday ibtidoiy shakllari urug'chilik tuzumi shakllanayotgan davrda paydo bo'lgan.

Ibtidoiy odamlarning diniy e'tiqodlari totemizm, animizm, fetishizm, shomonlik, magiya (sehrgarlik) shakllarida tarqalgan; ularning elementlari hozirgi zamon dinlarida ham uchraydi.

Totemizm - hindlar tilidagi "O totem" (uning urug'i) degan so'zdan kelib chiqqan. Totemizm ibtidoiy g'oyat sodda diniy e'tiqodning bir turi bo'lib, qadimgi zamondagi urut-qabila a'zolarining muayyan bir hayvon, o'simlik bilan g'ayritabiyy aloqasi, yaqinligi, qon qarindoshligi bo'lgan deb, bu hayvon va o'simliklarni muqaddaslashtirishdan iboratdir. Totemizmning muayyan kishilar guruhining tabiat, binobarin, tashqi muhit bilan bog'likligini ifodalovchi dastlabki shakllaridan edi. Har bir kabila yoki urug' o'z sharoitini hamda imkoniyatlarini ko'zda tutib, ba'zi hayvonlarni ovlar va ular haqida etarli ma'lumotlarga ega edi. Bunday hayvonlarni yaqindan bilish ularning urug' bilan yaqinligi yoki qon-qarindoshligi bo'lsa kerak, degan tasavvurni keltirib chiqargan. Natijada ba'zi hayvonlar, ksyinchalik esa o'simlikning ba'zi navlari ham muayyan urug' a'zolarining ajdodi -totemidir, degan tasavvur shakllanishiga olib kelgan. Shu boisdan keyinchalik urug' a'zolari totemning "yordamiga" ko'z tikkanlar, uni muqaddaslashtirib, o'z homiylari deb hisoblanganlar, sehr yo'li bilan unga ta'sir qilishga uringanlar. Totemga sajda kilingan, u himoya qilingan, e'zozlangan, uni otib o'ldirish, iste'mol qilish man etilgan. Faqat ayrim hollarda, ya'ni tantanali kungarda totem hisoblaigan hayvon yoki o'simlikni maxsus rasm-rusmga rioya qilingan holda iste'mol qilish mumkin bo'lgan. Urut a'zolarida shundagina totemning kuch-quvvati kishilarga o'tadi va u kelgusida ham urugaing homiysi bo'lib qoladi degan tasavvur bo'lgan.

Totemizmi e'tiqodlari tub avstriyaliklarda keng saqlanganligini ularning urug'lari nomlaridan payqash mumkin. Ular urug'larni konkret hayvoilar (kengru, oq ho'kiz, kora ho'kiz kabi eki ayrim o'simliklar) nomi bilan ataganlar.

Totemizmi elementlarini hozirgi dinlarda ham ko'rish mumkin. Masalan, hinduizm dinida fil, sigir, maymun, ilon kabilar mukaddas hayvonlar hisoblangan. O'zbeklarda qaldirg'och, musicha, laylak, ko'k qarg'ani muqaddas qushlar deb e'zozlash ham totemizmi ko'rinishlaridan biridir. Markaziy Osiyo xalklarida, shu jumladan o'zbeklarda muchalga qarab vaqt hisobini chiqarish totem e'tiqodi bilan bog'likdir. Masalan, ota-bobolarimizda odamlarning yoshini ya'ni tug'ilgan kunidan boshlab kancha yashaganligini muchal orqali, muayyan hayvon nomlari bilan atalgan yil hisobidan keltirib chiqarish odati bo'lgan.

Muchal mo'g'ul, xitoy va butun turkiy xalklarda keng tarqalgan yil hisobi bo'lib, unda yil oylari 12 hayvon nomi bilan ataladi: sichqon (mush), mol (gav), yo'lbars (palang), quyon (xargo'sht), baliq (nahang), ilon (mor), ot (asp) qo'y (go'sfand), maymun (hamduna), tovuk. (murg'), it (sak), to'ngaz (xo'k) shular jumlasiga kiritilgan.

Xalqimshda, ayniqsa musulmonlarda totemning elementlaridan bo'lgan muchalga e'tiqod kdlish hali ham. kisman davom etmokda.

Animizm - (lotincha - animus - jon, ruh demakdir) qadimgi zamon dinlaridan biri, kishi ruhining mavjudligiga ishonishdan iborat. Animizm tabiatdagi buyumlarni ilohiylashtiradi, har bir jismda ruh bor, tanadan tashqarida ham jon bor, deb hisoblanadi.

Animistik tasavvurlar barcha xalkdar tarixidagi dinlarda jon va ruh haqidagi tushunchalarning shakllanishida ma'lum rol o'ynab kelgan. Animizm har bir kishida uning hayoti va ongining manbai bo'lgan jon bor, deb talqin qilgan. Dastlabki animistik tasavvur jonni soya yoki nafas bilan aynan, deb bilar edi. Masalan, Shimoliy Amerika xalklarida soya bilan jon, qadimgi arablarda jon bilan qon, Grenlandiyada esa nafas olish bilan jon bitta nom bilan ataladi. Animizm odamda olam haqidagi tasavvurlarni shakllantirish, predmet va hodisalar xususiyatlarini chuqur o'rganish, jon va ruxlarning tirik odamlar singari qobiliyatga ega degan fikrlar paydo bo'lishi munosabati bilan tarkib topgan. Shu davrda jonning o'lmasligi haqidagi tasavvur paydo bo'lgan. Chunki qadimgi odamlar o'z tanalarining tuzilishi to'g'risida to'liq bir tushunchaga ega bo'lmay, hatgoki uyqu va tush ko'rishining sabablarini ham izohlay olmaganlar. Shundan so'ng ibtidoiy odamlar inson tanasini boshqaradigan qandaydir alohida bir kuch bo'lib, odam o'lgandan so'ng u kuch, ya'ni jon tanadan chiqib ketadi degan tasavvur hosil bo'lgan. Natijada jonning tanani tark etgandan keyingi faoliyati qanday kechishi haqida o'ylay boshlaganlar. Ibtidoiy odamlar o'zlarini tabiatdan ajratib qo'ymaganlar. Shuning uchun ular o'zlari bilan bir qatorda hayvon, o'simlik, hatto mehnat kurollari, keyinchalik, suv, o'rmon, momaqaldiroq va boshqalarda ham jon bor, degan tasavvurlarni keltirib chiqarganlar. Buni fanda gilozoizm deb ataydilar.

Jon va ruxdarga ishonish barcha dinlarga xosdir. Dindorlarning fikricha, jon barcha kishilarda bo'lib, xudo eng oliy ruh hisoblanadi. Odam o'lgandan so'ng tanadan chiqib ketadigan jon bor, degan tasavvur chuqurlasha borgan. Demak, odam o'lganda jon chiqib ketib, yashay berar ekan, uning o'zi abadiy yashaydi degan tushuncha paydo bo'lgan. Abadiy ruh to'grisidagi . tasavvur ana shu yo'sinda shakllangan. Ruxlarga ishonish arvohlarga ishonishni keltirib chiqargan.

Jon va ruhlarning o'lmasligi haqidagi qadimiy animistik tasavvurlarning elementlari hozirgi barcha dinlarda saqlanib qolmokda. Masalan, dindorlar tasavvurlarida o'lgan kishilarning arvohini yo'klash, ularni tirik odamlar singari hamma narsadan xabardor, deb tushunish mavjud. Shu tufayli jon va ruhlarga atab qurbonlik, xayr-xudoyi qilish, sadaqa berish odatlari hamon uchrab turadi. Ba'zan murdani kiyimlari bilan dafn etish, yoniga suv, ovqatlar qo'yish odatlari ham animizmi ko'rinishidir. O'zbeklarda arvohtar haqidagi tasavvurlar, ularni eslab payshanba oqshomi arafasida chiroq yoqish, kabrstonlarga borib qur'on suralaridan o'qish animizmgga bo'lgan e'tiqodning shakllaridir.

Fetishizm - (fetish - fransuz tilidagi "fetiko" - yasalgan tumor, but, sanam degan soʻzlardan olingan) moddiy buyumlarda gʻayritabiiy xususiyatlar borligiga ishonib, jonsiz narsalarga sigʻinishdir. Ibtidoiy odam ongida har xil moddiy buyumlar - togʻ, qoya tosh, daraxt, keyinchalik turli hayvonlarning suyagi, pati, tumor, sanam va hokazolarda gʻayritabiiy kuchlar bor, degan tasavvur paydo boʻlgan. Oʻzlari vujudga keltirgan bunday kuchlarga oʻzlari sigʻina boshlaganlar. Ibtidoiy din shakllaridan biri boʻlgan fetishizm barcha xalqlarda diniy tasavvurlar shakllanishi bilan uzviy bogʻliqsir.

Fetishizm politeistik (koʻp xudolik), hatto monoteistik (yakka xudolik) dinlarida hozirgacha saklanib kelmoqda. Masalan, xristianlarda krestga (butga) sigʻinish, islomda esa turli oʻsimlik turlarini - sedana, koʻztikan, qalampirmunchok, achchiq qalampir, isiriq, chilonjiyda, daraxtlardan - yongʻoq, chinor, archa va boshqalar muqaddaslashtirilib, boshqa buyumlarga, shu jumladan odamlarga taʼsiri yoki yordami boʻlishi mumkin degan tasavvur paydo boʻlgan. Bunday xususiyatni togʻ-toshlarga, turli buyumlarga ham xos degan gʻayritabiiy fikrlar shakllangan.

Fetishizm diniy ibodatning ajralmas qismidir. Hozirgi vaqtda baʼzi soddadil, mutaassiblarning turli tumor, koʻzmunchok. va hokazolarni taqib yurishlari, daraxtlarga latta-puttalarni osishi, is chikarishi shunday jismlarni ilohiylashtirish, ularning moʻʼjizaviy kuchiga ishonish fetishizmning diniy eʼtikoddagi eng xarakterli koʻrinishi va qoldigidir.

Shomonizm - ibtidoiy jamoa tuzumi emirilishi davrida paydo boʻlgan animistik eʼtiqod va ibodatning keng doirasiga kiradigan qadimgi diniy eʼtiqodlardan biri. Uning oʻziga xos xususiyati - kishilar orasida turli ruxlar bilan munosabatda boʻla oladigan shomonlar qobiliyatiga ishonishdir. Shomonlarga, shuningdek, kelajakni oldin aytib berish, kasalni davolash, oʻlganlarni oxiratga uzatish, tabiatda xohlagʻancha oʻzgartishlar kilish kabi xususiyatlar ham xosdir. Oʻtmishda shomonlarning ruh bilan aloqasi shomon doʻmbirasi yoki moʻʼjizaviy musiqa ijrosida turli rasm-rusumlarni bajarish jarayonida jazavasi tutib, holdan toygancha bajarilgan. Shomonizm oʻtmish dinlar sarqiti sifatida baʼzi hollarda uchrab turadi.

Magiya (sehrgarlik) - insonga, hayvonga yoki tabiat hodisalariga gʻayritabiiy yoʻl bilan taʼsir koʻrsatish maqsadida bajariladigan xatti-harakatdir.

Sexrgarlik harakatining shakllari turlicha boʻlib, ular turmushning har xil sohalarida qoʻllanilgan. Muhabbat magiyasi, davolash magiyasi, ishlab chiqarish magiyasi, dushmani engish magiyasi kabi sehrgarlik ibodat va harakatlar ancha keng tarqalgan. Mehnat bilan bogʻliq boʻlgan magik qarakatlar ibtidoiy odamlar hayotida alohida oʻrin egallagan, yaʼni ular tirikchilikka kerak boʻlgan narsalarni topishdan oldin shu buyum yoki hodisaga bogʻliq boʻlgan magik harakatlarni bajarganlar.

Ishlab chiqarish muvaffaqiyatiga bagashlangan sehrgarlik harakatlari, ishlab chiqarish xarakteriga qarab, turli shakllarda va har xil maqsadlarda oʻtkazilar edi. Bunday harakatlar ibtidoiy jamoa aʼzolarining umumiy manfaati yoʻlida qilinardi.

Ibtidoiy jamoa ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojining darajasi, pastligi, kishilar hayotining urugʻ va qabila munosabatlari tor doirasi bilan cheklanganligi, tabiat kuchlari oldidagi ojizlik dinning ilk shakllarida oʻz inʼikosini topgan. Bu ojizlik ibtidoiy odamning sodda, yuzaki tasavvurlariga asoslangan soxta, sehrgarlik usullarni qoʻllanishga majbur etgan. Ojizlik, qadimgi odamlarning har doim moʻʼjizaga ishonish bilan xayoldagana maqsadga erishishiga madad bergan.

Ibtidoiy dinlardagi xayoliy inʼikos mahsuli boʻlgan togʻ, suv, boʻron quyosh, momaqaldiraq xudosi kabi tasavvurlar turli-tuman boʻlsa-da, ular oliy va past tabaqalarga ajratilgan emas. Bunday ajratish jamiyat taraqqiyotining keyingi bosqichlariga oʻtilgandan soʻng yuz bera boshladi.

Jamiyat taraqqiyotiga mos ravishda ishlab chiqaruvchi kuchlar ham oʻzgarib, rivojlanib borgan. Ishlab chiqarishni tashkil etuvchi va boshqaruvchi kuchlar - kishilar ham tabaqalanishda davom etgan, dunyoqarashlari kengaya borgan.

2-Mavzu: Milliy dinlar (2 soat)

Reja:

1. Milliy dinlar va ularga xos xususiyatlar. Yahudiylik ta'limoti, oqimlari va marosimlari.
2. Yahudiylik dini manbalari, uning Markaziy Osiyoga kirib kelishi.
3. Qadimgi Hindiston va Xitoy milliy dinlari. Sintoiylik dini.
4. Markaziy Osiyo milliy dinlari, zardushtiylik dini.

1.1. *Milliy dinlar va ularga xos xususiyatlar. Yahudiylik ta'limoti, oqimlari va marosimlari.*

Milliy dinlar deb, odatda, bir millatga mansub xalqdar e'tiqod qiladigan dinlar tushuniladi. Bunday dinlar shakllanishining dastlabki va eng so'nggi davrlarini bir-biridan farqlash lozim. Dastlabki milliy dinlar quldorlik jamiyatida vujudga kelgan bo'lib, odatda, politeistik, ya'ni ko'p xudolik dinlari bo'lgan. Masalan, qadimgi grek dini ko'p xudolikning o'zginasidir. Zevs-pantion (qadimgi grek tilida - bosh xudo) hisoblanib, bir ukasi dengaz xudosi, ikkinchi ukasi- er osti podsholiganing xudosi hisoblanar edi. Shuningdek, muhabbat va go'zallik ma'budasi, urush xudosi, quyosh xudosi va san'at homiysi va boshqa yana bir qancha xudolar bo'lgan. Xuddi shunga o'xshash kadimgi yahudiylar dinning xudosi - Yaxve ham ko'p xudolilikning yaqqol namunasi.

Quldorlik jamiyatidagi dastlabki milliy dinlarning o'ziga xos yana bir xususiyati oxirat to'g'risidagi tasavvurning paydo bo'lishi va unga ishonishdir. Ammo bu davrda bunday tasavvurlar hali to'la shakllanmagan edi. Ular keyingi davrlarda rivojlangan. Bu davrda qurbonlik kilish keng rasm bo'lib hatto majburiy marosimlardan biri hisoblanar edi. Xudolar yo'lida meva-cheva, noz-ne'matlardan tortib, uy hayvonlarining barcha turlarigacha, qadim zamonlarda esa hatto odamlar ham qurbon qilinar edi. Milliy dinlar rivojlanishining so'ngi davrlariga kelib odamlar o'rniga hayvonlar kurbon qilina boshlangan. Shu bilan birga oxirat haqidagi tasavvurlar keng targ'ib kilinardi.

Milliy dinlar elat-millat dinlari deb ham yuritiladi. Chunki ular urug'-qabila dinlaridan farkli ravishda sinfiy jamiyat qaror topishi va shakllanishi davrida vujudga kelgan va rivojlangan. Binobarin, ular avvalo elatning so'ngra, millatning shakllanishini o'zlarida aks ettirgan.

Milliy dinlarda tasavvur kilingan xudolar milliy xudolar hisoblanib, ibodat-marosimlar asosan muayyan elat eki millatnikigagina mos tushar edi. Binobarin, bu xildagi qadimga dinlar milliy davlat xarakterida bo'lishi bilan boshqa din shakllaridan ajralib turagan.

Eng so'nggi davrning milliy dinlariga quyidagilar kiradi: hinduizm, jayнизм, sikkizm, daosizm, konfutsiylik, sintoizm va iudaizm (Yahudiylik).

Yahudiylikning vujudga kelishi va ta'limoti. Yahudiylik dini eramizdan avvalgi 2000 yillarning oxirlarida Falastinda vujudga kelib, yakkaxudolik g'oyasini targ'ib qilgan dindir. Yahudiylik millat dini bo'lib, faqatgina yahudiy xalqiga xos. Yahudiylikning kitobiy asoslari er. av. IV-III asrlarda shakllandi. Bu dinning ta'limotiga ko'ra olamlarni yaratuvchi yagona xudo Yahve mavjud. U Tavrotni yahudiylarga berish bilan ular bilan ahd tuzgan. Go'yoki yahudiylar Yahvening er yuzidagi xalqlarning «eng mumtozi» va keyingi dunyoda berilajak in'omlarning eng haqlisi, Muso Yahvening elchisi, Tora (Tavrot) Yahve tomonidan Musoga Tur tog'ida berilgan muqaddas kitob. Yahve olamlarni yaratishni yakshanbada boshlab, juma kuni tugatdi, shanba kuni esa dam oldi va yahudiylarga ham shu kuni dam olishni buyurdi. SHuning uchun Yahudiylik diniga ko'ra shanba kuni ulug' kun hisoblanib, hech qanday mehnatga qo'l urilmaydi.

Bundan tashqari Yahudiylikda *messiya* - *xaloskorning* kelishi haqidagi ta'limot ham keng o'rin olgan. Unga ko'ra oxirzamonda Yahve yahudiylar orasidan bir xaloskorni chiqaradi va u

quyidagi vazifalarni bajaradi: 1) dunyoni qaytadan, isloh qilgan holda qurish; 2) butun yahudiylarni Sinion (Quddus yaqinidagi tepalik) atrofida to'plash; 3) ularning barcha dushmanlarini jazolash.

Muso Tur tog'ida Yahve bilan uchrashganda unga 10 ta lavhani tushirdi. Ularda ushbu din asosini tashkil qilgan 10 ta nasihat bor edi:

1. Yahvedan boshqani iloh deb ushlamaslik;
2. But, sanam va rasmlarga sig'inmaslik;
3. Bekordan-bekorga Xudo nomi bilan qasam ichmaslik;
4. SHanba kunini hurmat qilish va uni Xudo uchun bag'ishlash;
5. Ota-onani hurmat qilish;
6. Nohaq odam o'ldirmaslik;
7. Zino qilmaslik;
8. O'g'irlik qilmaslik;
9. YOlg'on guvohlik bermaslik;
10. YAqinlarning narsalariga ko'z olaytirmaslik.

Yahudiylikdagi oqimlar. Yahudiylikdagi oqimlar haqida gapirganda ularni qadimiy oqimlar va zamonaviy oqimlarga bo'lishimiz mumkin. Qadimiy oqimlarga: *Saduiylar, Farziylar, Esseylar* kiradi.

Saduiy nomi podshoh Dovud payg'ambar davrida yashagan ruhoniylar Saduq nomi bilan bog'liq. Ko'plab mansabdor ruhoniylar saduiy bo'lganlar. Ular diniy ishlarda faqat Qonun (Musoning besh kitobi)ni tan olganlar. Qonunda ruhoniylar, qurbonliklar, ibodatlar haqida so'z boradi, lekin oxirat va qiyomat haqida hech narsa deyilmagan. Shuning uchun saduiylar qiyomatda o'lganlarning qayta tirilishini tan olmaganlar.

Farziy nomi qadimiy yahudiy tilidagi «tushuntirish», «ajratib ko'rsatish» so'zidan olingan bo'lib, ular Musoning qonunini sharhlaganlar va oddiy odamlarga o'rgatganlar. Farziylar Musoning zamonidan beri og'zaki an'ana davom etib kelyapti deb hisoblaydilar. Ular har bir avlod o'z ehtiyojlarini qondirish uchun Qonunni sharhlay oladi deb bilganlar.

Ular muqaddas manba sifatida nafaqat Musoning qonunini, balki boshqa payg'ambarlarning ham muqaddas yozuvlarini, hatto o'zlarining urf-odatlarini ham qabul qilganlar va bularning hammasiga sinchkovlik bilan amal qilganlar. Shuning uchun ular ovqatga, kiyimga va boshqa narsalarga juda ehtiyot bo'lganlar. Qo'llari va badanlarining ozodaligiga katta e'tibor berganlar. Farziylar juda ko'p payg'ambarlar ta'kidlagan qiyomatga, o'lganlarning qayta tirilishiga ishonganlar.

Esseylar. Quddusdagi ko'pgina ruhoniylar Xudo ulardan talab qilganidek yashamas edilar. Undan tashqari rimliklar ba'zi diniy mansablarga Musoning Qonuniga muvofiq munosib bo'lmagan shaxslarni tayinlagan edilar. Buni ko'rgan bir guruh ruhoniylar Quddusda ibodat qilish va qurbonlik qilish Qonunga to'g'ri kelmay qoldi, deb hisobladilar. Ular Quddusni tashlab, yahudiy sahrolariga chiqib ketdilar va o'sha erda o'z jamoalarini tashkil qildilar. Ularni *esseylar* deb atashdi. Esseylar Xudo tomonidan yuboriladigan xaloskor - Messiyaning kelishi va Quddusni tozalashini kutib, ibodat qilib yashar edilar.

Massonizmning ma'nosi «ozod quruvchilar» bo'lib, Yahudiylikdagi yashirin tashkilotdir. U milodiy 44 yili Rim imperatorlaridan Irod Akriba tomonidan o'zining ikki yahudiy maslahatchisi: rais o'rinbosari Heron Abyud va birinchi sekretar Muob Lomiy yordamida tashkil etilgan. Maqsadi – dunyoda yahudiylar hukmronligini o'rnatishga erishish. U tashkil topgan davrda «maxfiy qudrat» deb atalardi. Keyinchalik massonizm deb ataldi.

Sionizm nomi Quddusdagi Sion tog'i bilan bog'liq. Bu oqim avstraliyalik yahudiy jurnalist T. Gerslning «Yahudiylar davlati» risolasi asosida tuzilgan. Bu oqimning o'z oldiga qo'ygan maqsadi – yahudiylar o'zlari yashab turgan turli o'lkalardan chiqib, Falastinda «milliy birlashish»ga erishish. Sionizm «jahon yahudiy millati» - «oliy millat» kabi g'oyalarni ilgari

suradi. O'z g'oyasiga ko'ra sionizm siyosiy oqim bo'lib, maqsadiga erishish yo'lida yahudiy dinidan foydalanadi.

Yahudiy marosimlari va bayramlari. Yahudiylar o'zlarining Yahvega nisbatan sodiq ekanliklarini isbotlash uchun bir necha rasm-rusumlarni ijro etadilar. Ular yillik va kunlik ibodatlardan, bayramlardan, marosimlardan iborat. Ibodat uyda ham sinagogada ham birday olib boriladi. Yahudiylar sinagogasining sharqiy tomonida Toraning nusxalari saqlanadigan sandiq va Ravvin uchun minbar qo'yilgan. Ayollar erkaklardan alohida ibodat qilishadi. Sinagogada ibodat *xor* shaklida olib boriladi.

Yangi tug'ilgan o'g'il bolalar sakkizinchi kuni xatna qilinadi. Yahudiylikda bir necha tur oziq-ovqatlar, asosan cho'chqa, quyon, qo'shoyoq, tuya, yaxlit tuyoqlilar, o'laksaxo'r qushlar kabi ba'zi hayvon go'shtlarini eyish taqiqlanadi.

Yahudiylarning yillik bayramlari ichida eng e'tiborlisi Peysax (Pasxa) bayramidir. Bu bayram xristianlarning pasxasidan farqli o'laroq, yahudiylarning Misrdagi qullikdan qutulib chiqqanlari munosabati bilan nishonlanadi. Qadimiy yahudiylarda Pasxa deb qo'zichoq go'shti va vinodan iborat kechki ovqatga aytilgan. Xudo Misrdagi yahudiy bo'lmagan go'daklarni qirib tashlashga qaror qilganda ular o'z uylarining peshtoqini o'sha qoni bilan bo'yab o'zlarini yahudiy ekanliklarini bildirganlar.

Yahudiylar pasxa bayramidan keyingi etti kun davomida tuzsiz, xamirturushsiz patir – *matsa* eydilar. Matsani eyish bilan har bir yahudiy Muso boshchiligidagi o'z ota-bobolarining chekkan mashaqqatlarini his etadi. Bu bayram yahudiylarning quyosh-oy kalendarining *Nison* oyining 14 kuni (aprel oyining o'rtalariga to'g'ri keladi) nishonlanadi.

Pasxadan keyingi 50-kuni yahudiylar *Shabuot (SHevuot)* bayramini nishonlaydilar. Bu bayram dastlab dehqonchilik bayrami bo'lgan, keyinchalik Sinay tog'ida Musoga Xudo tomonidan Toraning berilishini nishonlab o'tkaziladigan bayramga aylangan. U yahudiylarning kalendarini bo'yicha *Sivona* oyining 6-7-kunlari nishonlanadi.

Kuzda yahudiy kalendaridagi *Tishri* oyining 1-2-kunlari (sentyabr oxiri, oktyabr boshlari) yangi yil bayrami - *Rosh-Ashona* nishonlanadi. Bu bayram yahudiylar uchun poklanish bayrami hisoblanib, ular qurbonlik qilingan qo'chqor shoxidan yasalgan surnaylarni chaladilar, gunohlari qolmasligi uchun cho'ntaklarini to'ntarib yaxshilab qoqadilar.

Tishri oyining 9-kuni gunohlardan poklanish bayrami - *Yom-Kipur* nishonlanadi. *Rosh-Ashona* va *Yom-Kipur* bayramlari o'rtasida yahudiylar ro'za tutadilar. Ro'za kunlari ular yuvinmaydilar, yalangoyoq, eski-tuski kiyimlarga o'ranib yuradilar. Sinagogada nadomatlar bilan yig'lab tavba qiladilar.

Purim (qur'a) bayrami yahudiy bayramlarining ichida eng quvnoq hisoblanadi. Bu bayram yahudiylarning ularni qirib tashlamoqchi bo'lgan Fors podshohi Homon zulmidan qutilganliklari sharafiga bahorda nishonlanadi. Ularni Homondan o'z amakisi Mordexay qo'lida tarbiyalangan Esfir ismli qizcha qutqargan. Shuning uchun bu kuni yahudiylar «Homonga la'natlar bo'lsin», «Mordexayga Xudoning rahmatlari yog'lsin», deb qichqiradilar.

1.2. Yahudiylik dini manbalari, uning Markaziy Osiyoga kirib kelishi.

Yahudiylik manbalari. Yahudiy dini boshqa dinlar kabi o'zining muqaddas yozuvlariga ega. Uning asosan ikkita manbasi bo'lib, biri er. av. XIII asrda yashagan va Isroil xalqini Misrdan olib chiqib ketishga boshchilik qilgan Muso payg'ambarga Tur tog'ida berilgan Tora (Tavrot). Bu manba xristianlar uchun ham muqaddas hisoblanganligi uchun u haqida xristianlik mavzusida kengroq to'xtalamiz.

Talmud. Talmud (qad. yahud. tilida *lameyd - o'rganish*) miloddan avvalgi IV asrlarda vujudga kelgan va yozma Toradan farqli o'laroq, avlod-dan-avlodga og'zaki ravishda o'tib borgan. Shuning uchun Torani yozma qonun, Talmudni esa og'zaki qonun deb yuritilgan. Talmud Mishna va Gemara kitoblari majmuasi bo'lib, Mishna ravvinlar tomonidan Tavrotga

yozilgan sharhlar, Gemara esa Mishnaga yozilgan sharhlardan iborat. Talmudning Falastin (O'rshalim) va Vavilon (Bavliy) nusxalari mavjud. O'rshalim Talmudi eramizning III asrlarida Bavliy talmudi eramizning V asrida tahrir qilingan.

Unda ilgari yahudiylar uchun noma'lum bo'lgan o'ziga xos esxatologik (ya'ni oxirat, qiyomat, marhumlarning tirilishi, u dunyodagi ajr va jazo) tasavvurlar o'z aksini topgan. Talmudda Yahudiylikning marosimlari, urf-odatlari aniq bayon etilgan bo'lib, ular 248 ta vasiyat va 365 ta taqiqni o'z ichiga oladi. SHuningdek, unda qadimiy yahudiylar orasida din, partiya, guruhlar (sadiqlar, farziylar, esseylar)ning kelib chiqishi haqida tarixiy ma'lumotlar keltirilgan. Unda bayon etilgan diniy qonun-qoidalar, aqidalar, ko'rsatmalar yahudiy dinining asosini tashkil etadi.

Yahudiylar O'rta Osiyoda. Ma'lumki, yahudiylar O'rta Osiyoga qadim zamonlardan ko'chib kelganlar. Ularning bu kelishlari haqida turli xil rivoyatlar mavjud. Ularning ichida umum e'tirof etilganlaridan biri shuki, yahudiylar bu mintaqaga Eron orqali kirib kelganlar. Bu xalqning O'rta Osiyoga hijrati ko'p asrlar mobaynida davom etdi. Taxminlarga ko'ra, ular Assuriya quvg'inlari paytida – er. av. VII-VI asrlarda Eronga ko'chib kela boshlaganlar. Hatto e.r. av. VIII asrlarda ba'zi yahudiylar Isroilni tark etib, Misr, Eron kabi o'lkalarda boshpana topganliklari haqida ham xabarlar bor. Fors davlati ma'lum muddat O'rta Osiyoni o'z hukmlari ostida tutib turgan va xuddi shu davrda yahudiylarning ko'chib kelishi amalga oshgan. Bu fikrni mahalliy yahudiylarning fors lahjalaridan birida gaplashishlari ham quvvatlaydi. Ularning hayot tarzlari, urf-odatlari qadimiy yahudiy, fors va mahalliy - O'rta Osiyo madaniyatlarining qorishmasidan iborat. Tarixning turli jarayonlarida bu uch madaniyatdan ba'zilarining ta'siri kuchayishi yoki aksincha susayishi kuzatilgan. XVIII asrning boshlarida O'rta Osiyoda yuz bergan siyosiy jarayonlar tufayli yahudiylar Eron, Afg'oniston, Xiva, Qo'qon va Buxoro jamoalariga bo'linib ketdi. O'tgan asrning ikkinchi yarmida Rossiya tomonidan O'rta Osiyoning ma'lum bir qismining bosib olinishi yana yahudiylarning Turkiston Muxtoriyati va Buxoro Amirligi jamoalariga bo'linib ketishiga olib keldi. Yahudiylik millat dini bo'lganligi uchun yahudiylar qaerda bo'lmasin, biri-ikkinchisidan qancha uzoq bo'lmasin, o'qiydigan kitobi – Tavrot, e'tiqod qiladigan dini yagona bo'lib qolaverdi. XVIII asrda O'rta Osiyo yahudiylari tushkunlik davrini boshdan kechirdilar. 1793 yili o'zi Farbiy Afrikadan bo'lib, Falastinning Sfat shahrida yashovchi Iosif Mamon Mag'ribiy o'z shahri yahudiylar uchun moddiy yordam to'plash maqsadida Buxoroga keladi. U bu erlik yahudiylarning o'z dinlaridan uzoqlasha boshlaganliklarini ko'rib, shu erda qolishga va millatdoshlariga diniy ta'lim berishga ahd qiladi. Yahudiylar doimo tinch, kam aholili joylarda yashashni afzal ko'rganlar. Agarchi O'rta Osiyolik yahudiylarni *Buxoro yahudiylari* deyilsa ham, ular ko'proq Samarqandda yashaganlar. XVIII asrning o'rtalarida Nodir-shoh Samarqandni bosib olganida uning lashkarlari orasida turklar, lazginlar, afg'onlar, eroniylar, shuningdek, yahudiylar bo'lganlar. Ular Samarqandning SHoh-Kash, CHor-Raga, Novadon, Qo'shhovuz kabi guzarlarida yashab qolganlar. Buxoro hukumati Nodir-shoh davrida yahudiylarga nisbatan yumshoq muomalada bo'lgan.

Son jihatdan ko'paygan yahudiylarning barchalari bir mavzega jam bo'lib yashashni xohlashardi. Biroq, Buxoroda ham, uning SHahrisabz, Kattaqo'rg'on, Karmana kabi viloyatlarida ham yahudiylarni musulmonlardan ajralgan holda alohida yashashga majbur edilar. 1843 yilning bahorida mahalliy yahudiylarga Samarqandning sharqiy qismidan 2,5 gektar joyini 10000 kumush tangaga sotish haqidagi shartnoma tuzildi. Bu shartnomani yahudilardan 32 kishi imzoladi, davlat uning haqiqiylikini to'rt muhr bilan tasdiqladi. SHunday qilib, yahudiylar o'zlarining birinchi mahallalariga ega bo'ldilar.

1.3. Qadimgi Hindiston va Xitoy milliy dinlari. Sintoilylik dini.

Vedalar. Eramizdan avvalgi 2-ming yilliklar o'rtalarida Hindistonga SHimoldan erlik aholidan tillari va ranglari farq qilgan xalqlar kirib kela boshladilar. Ular Evropa tillariga

o'xshash bo'lgan *sanskrit* tilida gaplashar edilar, o'zlarini esa *oriylar* (aslzodalar) deb atar edilar. Ular o'zlarini bilan muqaddas yozuvlarini ham olib keldilar. Ular *Vedalar* (sanskrit tilida - Bashorat) edi. Uning tarkibiga turli davrlarda yozilgan bir necha kitoblar kirgan bo'lib, ular ibodat, marosimlar, falsafiy ta'limotlar, tarixiy axborotlarni o'z ichiga olgan edi. Vedalarning boshqa muqaddas (mas. Bibliya) yozuvlardan farqli tomoni shunda ediki, ular nihoyasiga etkazilmagan va oxiri ochiq edi. Unga keyingi ruhoniylar tomonidan ham qo'shimchalar qo'shish imkoni bor edi. SHuning uchun keyinchalik bu yozuvlar juda ham kengayib ketdi. Vedalarda 33 ta, ba'zi manbalarga ko'ra 333 yoki 3339 ta afsonaviy xudolar haqida madhiyalar bitilgan. Bu xudolarning eng mashhurlari - Indra, Varuna, Mitra, Dyaus, Adita, Agnyu, Vishnu, Krishna.

Braxmanlik. Eramizdan avvalgi birinchi ming yilliklarga kelib oriylar Hindistonda o'zlarining knyazliklariga ega bo'ldilar. Vedalarning marosimlar haqidagi ko'rsatmalari ancha murakkablashdi. SHu davrga kelib aholi o'rtasida braxmanlarning nufuzi oshib ketdi. Ular oldingi ta'limotlarni isloh qilib, yangicha liniy qonun-qoidalarni ishlab chiqdilar va *braxmanlik* diniga asos soldilar.

Braxmanlik ta'limoti *kastalar* (ijtimoiy tabaqalar)ga asoslangan, ya'ni jamiyatdagi insonlar o'zlarining kelib chiqishlari, mansablari va hunarlariga ko'ra turli tabaqalarga bo'linadilar. Braxmanlikda eng yuqori kasta braxmanlar. Ular xudoning tilidan yaratilgan bo'lib, xudolar nomidan gapirish huquqiga ega edilar. Ikkinchi kasta *kshatriylar*. Ular xudoning qo'lidan yaratilgan insonlar hisoblanib, podshohlar, knyazlar, jangchilar shular jumlasiga kiradi. Kastalarning yana biri *vayshlar*. Ular xudoning sonidan yaratilgan insonlar hisoblanib, savdogarlar va hunarmandlar shu kastaga mansubdir. Kastalarning eng quyi tabaqasi *shudralardir*. Ular xudoning oyog'idan yaratilgan hisoblanib, oddiy xalq, dehqonlar shular jumlasiga mansub.

Braxmanlikning kastachilik asoslari er. av. V asrlarda yashagan Hindis-tonning yarim afsonaviy hukmdori Manu qonunlarida mustahkamlangan.

Braxmanlikdagi ruhning ko'chib o'tish ta'limoti Hindistonning deyarli barcha din va falsafalariga ta'sir etgan.

Hinduiylik. Eramizdan avvalgi VI asrda Hindistonda keyinchalik jahon dinlaridan biriga aylangan Buddaviylik vujudga keldi. U braxmanlikdagi bir necha elementlarni qabul qilgan bo'lsa-da, kasta ta'limotini inkor etdi. O'sha davrda Hindistondagi kasta tuzumini saqlab qolishga, braxmanlik dinini isloh qilib, qayta tiklashga harakat boshlandi. Bu harakat braxmanlik bilan buddaviylik o'rtasidagi kurashni ifodalovchi hinduiylik edi. Hinduiylik ko'pxudolik dini bo'lib, unda braxmanlikning asosan uchta xudosi tan olinadi; 1) koinotning yaratuvchisi bo'lgan Braxma; 2) dunyo nizomini ushlab turuvchi Vishnu; 3) koinotni halok qilish qudratiga ega SHiva.

Hinduiylik ta'limotiga ko'ra olam, hayotning barcha shaklini Braxma yaratgan. Biroq Braxma bu dinda uch xudoning nomigagina boshlig'i. Hozir Braxmaga sig'inish deyarli yo'q. Hinduiylar asosan Vishnu va SHivaga sig'inadilar, ularga atab qurbonliklar keltiradilar.

Hinduiylikda jannat va do'zax haqidagi tushunchalar ham mavjud. Ular marhumlarni Gang daryosi sohillarida kuydirib, kulini suvga oqizadilar.

Bu din asosan Hindistonda tarqalgan bo'lib, mamlakat aholisining 83% shu dinga e'tiqod qiladi. Hinduiylikning uni qabul qilmoqchi bo'lganlarga qo'yadigan birinchi va asosiy sharti Hindistondagi kasta tuzumini qabul qilishidir.

III. KONFUTSIYCHILIK

Qadimgi Xitoyda Lao-Szi falsafiy ta'limoti bilan deyarli bir davrda Kun-Szi (Konfutsiy - miloddan avvalgi 551-479)ning falsafiy ta'limoti ham paydo bo'ldi. Konfutsiy - Qadimgi Xitoy faylasufi va pedagogi, Konfutsiychilikning asoschisi. Konfutsiy, garchi, samoni oliy ruhiy qudrat, ajdodlarga qurbonlik keltirishni

ularni e'zozlashning asosiy ifodasi deb bilsa ham, o'z ta'limotida osmon sirlari muammolarini deyarli tilga olmagan hamda ruhlar va narigi dunyo kabi tushunchalarga kam e'tibor bergan. Konfutsiyning falsafiy va axloqiy g'oyalari markazida inson, uning aqliy va ma'naviy qiyofasi, olamdagi hamda jamiyatdagi o'rni, vazifasi muammolari turadi.

Konfutsiy fikricha olamdagi barcha mavjudot singari insonning taqdiri ham samoviy qudratga bog'liq. SHuning uchun odamlarning oliyjanoblighi yoki tubanligi, oliy yoki past tabaqaga mansubligini o'zgartirib bo'lmaydi.

Binobarin, podshoh - podshohligicha, fuqaro - fuqaroligicha, ota - otaligicha, farzand - farzandligicha qolishi kerak. Bunday g'oya, ko'ramizki, mavjud tuzumni saqlab qolishni nazarda tutar edi. SHu bilan birga, Konfutsiy ideal, oliy inson, asl, mard kishi konsepsiyasini ishlab chiqqan. Bu konsepsiyaga ko'ra, odamlar ijtimoiy kelib chiqishi yoki jamiyatdagi mavqei orqali emas, balki odamiylik, adolatgo'ylik, haqgo'ylik, samimiyat, farzandlik izzat-hurmati kabi yuksak ma'naviy fazilatlariga erishish tufayli yuksak kamolotga etishuvi mumkin.

Konfutsiyning falsafiy ta'limoti keyinchalik Xitoyda hukmron dinlarning biriga aylangan va Konfutsiychilik deb nom olgan dinning asosi bo'ldi. (milodning boshlarida). Konfutsiychilik manbai - Konfutsiy izdoshlari yozgan «Lung-YUy» (Suhbatlar va mulohazalar, miloddan oldingi VI asr) kitobidir. Konfutsiychilik Lao-Szi ta'limotidan tubdan farq qiladi. U jamiyatni ijtimoiy larzalardan asrab qolishga intilgan feodal amaldorlarning qarashlari va manfaatlarini himoya qilgan. Konfutsiychilikning maqsadi - xalqni mavjud tartib-qoidalarini hurmat qilish ruhida tarbiyalashdir. Bu din aqidasisiga ko'ra, jamiyatda osmondan yuborilgan «Jeng» (Insonparvarlik) qonuni amal qiladi. Bu qonunni o'rganib olish uchun inson «Li»ga, ya'ni ijtimoiy axloq normalariga, qoidalariga, an'anaviy marosimlarga amal qilishi, o'zining jamiyatdagi darajasiga qarab ish tutishi zarur.

Konfutsiychilik belgilangan diniy tartiblarga qattiq amal qilishni talab etadi. Konfutsiyning o'zi hayotligida diniy tartiblarni sidqidildan bajargan.

Endilikda, har bir oilaning o'z ibodatxonasi bo'lishi zarur bo'ldi. har bir oila o'z ibodatxonasiga ajdodlarning timsoli bo'lgan «CHju» tasvirini joylashtiradi. Uning yoniga qurbonliklarni qo'yadi va diniy marosimlarni ijro etadi.

Konfutsiychilikda ijtimoiy-axloqiy masala alohida o'rin egallaydi. SHu ma'noda Konfutsiy ta'limotini inson xatti-harakati hayoti me'yorlari haqidagi ta'limot deyishi ham mumkin edi. Insonlar o'rtasidagi hayot tarzi an'anaviy besh munosabatdan iboratligi qayd etilgan:

- davlat boshlig'i bilan amaldorlar o'rtasidagi munosabat;
- ota-onalar bilan farzandlar o'rtasidagi munosabat;
- er bilan xotin o'rtasidagi munosabat;
- katta va kichik aka-ukalar o'rtasidagi munosabat;
- do'st-birodarlar o'rtasidagi munosabat.

Bu ta'limotda shunday qadriyatlar ham borki, unga qoyil qolmay iloj yo'q. Birgina misol keltiramiz:

O'g'il ota-onasi oldida quyidagi beshta vazifani bajarish shart edi:

1. har doim ota-onani to'la hurmat qilish;
2. ularga eng suyukli taomni keltirish;
3. ular betob bo'lib qolganlarida chuqur qayg'urish;
4. ular vafot etganlarida yurak-yurakdan achinish;
5. ular xotirasiga tantanali ravishda qurbonliklar qilish.

Konfutsiychilikda diniy marosimlarning asosiy mazmuni - Konfutsiychilikka qadar mavjud bo'lgan an'analarni, urug'-qabilaviy marosimlarni mustahkamlash, qonunlashtirishni tashkil etardi. CHunki konfutsiy o'zining hech qanday yangi ta'limot yaratmaganligini faqat eski marosimlarga, tartib-qoidalariga qattiq rioya etishni talab qilardi. Bu o'rinda uning quyidagi

soʻzlarini keltirishni maqsadga muvofiq deb bildik: «Qadimdan joriy etilgan marosimlar saqlanmas yoki ular bekor qilinar edi, unda hamma narsa aralashib ketadi, izdan chiqadi. Nikoh marosimini yoʻq qiling-chi, unda er-xotinlik boʻlmaydi, bu bilan bogʻliq katta-katta jinoyatlarga yoʻl ochiladi yoki dafn etish va qurbonlik qilish marosimini yoʻq qilingchi, unda bolalar vafot etgan ota-onalari xotirasi toʻgʻrisida oʻylamay, tiriklarga esa xizmat qilmay qoʻyadilar; Pin-Szin marosimini yoʻq qilingchi - unda podshoh bilan amaldor oʻrtasidagi farq yoʻq boʻlib ketadi, kichik-kichik knyazchalar oʻz boshimchalik qila boshlaydilar, natijada taʻqib etish va zoʻravonlik boshlanadi».

Xitoy xalqi tarixida qadimgi marosimlar katta oʻrin tutganligini Konfutsiy yaxshi bilar edi. SHuning uchun ham Xitoy xalq anʼanalarini, marosimlarini oʻzining taʻlimotida asosiy mazmunga aylantirgan. Xitoyliklar uchun eng yomon fojea - erkak tomonidan avlodning qolmasligidir. Ular avlodlari qolmasa, biz oʻlganimizdan soʻng kim bizlarni yod etadi deb qattiq qaygʻuga tushadilar.

Konfutsiychilikning bosh xudosi - osmon Xudosi edi. Keyinchalik Konfutsiyning oʻzi ham ilohiylashtirilgan. Uning sharafiga, hatto imperatorning oʻzi ham diniy marosimlarni bajo keltirar edi. Bu bejiz emas edi, albatta. CHunki, Konfutsiychilik oddiy xalq ustidan «aslzodalar»ning hukmronligini oqlardi. Bu dinga koʻra ayni paytda imperatorning oʻzi oliy Xudoning erdagi vakili edi. Konfutsiychilikda imperatorga qarata yozilgan quyidagi maslahat ham bor edi: «Agar imperator biror katta maqsadni amalga oshirmoqchi boʻlsa, u albatta ajdodlari ibodatxonasiga borishi lozim. Qilmoqchi boʻlgan ishidan, oʻzining maqsadidan avlodlarini xabardor etmogʻi kerak. SHu paytda u osmonda yulduzlarning holatiga qaramogʻi, ular qulay joylashganligiga ishonch hosil qilganidan soʻng oʻzining maqsadini amalga oshirmogʻi mumkin».

IV. DAOSIZM

Daosizm - aslida falsafiy taʻlimot boʻlib, u miloddan avvalgi IV-III asrlarda Xitoyda paydo boʻlgan. Uning asosida miloddan avvalgi II asrda daosizm dini shakllandi.

Daosizmnining falsafiy prinsiplari «Dao-Deszin» kitobida bayon etilgan. Bu asar oʻtmishdagi Xitoy donishmandi Lao-Szi qalamiga mansubdir. Lao-Szining tarixiyli xususidagi masalaga sinologlar shubha bilan qaraydilar.

Asarning asosiy tushunchasi «dao» (yoʻl) boʻlib, u olamning mohiyati va bosh sababi, dunyoning turli-tumanligi manbai, barcha narsalarning onasi deb tushunilgan. Bu, goʻyo qandaydir yoʻl boʻlib, atrofni oʻrab olgan olam va barcha kishilar shu yoʻl bilan borishi lozim. «Dao» diniy mazmun kasb etgan yoʻlgina boʻlib qolmay, ayni paytda u hayot tarzi, usuli, prinsiplari ham edi.

Daosizm dinining asosiy ramzi Dao boʻlib, u osmon xudosi ramziga yaqin edi. Unga koʻra, har bir baxtiyor boʻlishni istagan odam Daoni taniy olishi va u bilan birlashib ketishi zarur. CHunki, odam *mikrokosm (kichik dunyo)* boʻlib, u ham mikrokosmdek abadiydir. Insonning vafoti bilan ruh tanadan ajralib chiqib, mikrokosm bilan birlashib ketadi. Insonning vazifasi u oʻlmay turib, ruhi Daoga qoʻshilib ketishiga intilishdir. Bu narsaga qanday erishish mumkin degan savolga Dao taʻlimotida javob berilgan.

Lao-Szining taʻlimotiga koʻra, Dao yoʻli «De» kuchiga mosdir. Faqatgina shu kuchda Dao shaxsi namoyon boʻladi. «De»ning maʼnosi *faoliyatsizlik* boʻlib, toʻlaqonli faoliyatni inkor etishdir. Demak, ilohiy mukofotga Daoning maqomiga yaxshi ishlar bilan erishishga tirishgan odam emas, balki meditatsiya va oʻzining ichki dunyosiga gʻarq boʻlish jarayonida oʻzini tinglashga harakat qilgan va oʻzi orqali dunyo tuzilishi maromini tinglash va unga erishishga harakat qilgan odam etishadi.

SHunday qilib Daosizm da hayot mohiyati abadiylikka, o'z ildizlariga qaytish deb tushuniladi.

Sintoizm (sinto - xudolar yo'li demakdir). YAponiyada keng tarqalgan, an'anaviy milliy xarakterdagi dinlardan biri. Bu din ilk feodalizm davrida (VI-VII asrlar) rivojlangan va urug'chilik, kabilachilikka xos animistik va shomonlik marosimlari yig'indisidan iborat holda vujudga kelgan. Sintoizm ta'limotida YAponiyada joriy etilgan ijtimoiy-siyosiy tartibning mustahkamligi va o'zgarmasligiga, quyosh tangrisi - Amaterasuning' naslidan deb hisoblangan yapon imperatori - Mikado hokimiyatining iloxiyilgaga ishonish, imperator ajdodlarini muqaddas deb tan olish, ajdodlar sharafiga tayinlangan oila-urug' marosimlarini bajarish kabilar asosiy o'rin egallaydi. Sintoizmning puxta ishlangan aqidalari yo'q. Diniy marosimlarni kannushlar deb ataladigan aloxida koxinlar ijro etadi. Kannushlik vazifasi nasldan naslga o'tadi. Hozirgi vaqtda yaponlarning yarmidan ko'pi sintoizm bilan buddizmni teng ko'rib, xar ikkalasiga e'tiqod kiladilar; hayotiy marosimlar - tug'ilish, nikoh kabilar sintoizm ibodatxonalarida bajarilsa, dafn etish va marhumni xotirlash marosimlari buddaviylik ibodatxonalarida o'tkaziladi.

Sintoizm bilan buddaviylikning bir-biriga ta'siri kuchli. Sintoistlar buddaviylik dini uchun ibodatxonalar qurish bilan cheklanmadilar, balki o'rta asrlarga kelib sinto-budda qo'shma ibodatxonalari vujudga kela boshlagan. Sintoizmning o'ziga xos xususiyati o'zi targ'ib qilgan xudoga sig'inish, boshka millat kishilarining bu dinga sig'inishini man etishdan iborat. Sintoistlarning muqaddas kitobi bo'lmagan, ammo ibodatxonalarda yozilgan diniy afsonalar uchrab turadi. VIII asrga kelib og'zaki diniy afsonalar asosida "Kodziki" (qadimgi ishlar to'g'risida yozuvlar) nomli diniy kitob paydo bo'ldi. Unda asosan imperatorlar sulolasining kelib chiqishi ilohiylashtirilgan. VIII-X asrlarda sig'inish qoidalari ishlab chiqilgan va xudolar nomi ro'yxatga olingan edi.

1886 yildan to XX asrning 40 yillarigacha sintoizm YAponiyaning davlat dini hisoblanar edi. Natijada dinning strukturasi ham o'zgara boshladi, ilohiy ruxdar o'rniga imperator shaxsi ulug'landi. Sintoizm da milliy ibodatxonalar ko'plab kurildi. XIX asrning oxirlariga kelib mohiyatini yo'qota boshlagan sintoizm 1945 yilda davlatdan ajratildi. Xozirga paytda sintoizm tarafdorlari unchalik ko'p emas, ammo uni zamonga moslashtirishga urinishlar davom etmoqda.

1.4. Markaziy Osiyo milliy dinlari, zardushtiylik dini.

Zardushtiylik eng qadimgi dinlardan bo'lib, bu din eramizdan avvalgi VII-VI asrlarda dastavval Urta Osiyoda-Xorazm vohasida paydo bo'lgan. Uning payg'ambari Zardusht tarixiy shaxs edi. U mazdaiylik dinini isloh qilib, uning asosida yangi yakkaxudolik dinini ijod etgan.

Zardushtiylik - ilgari diniy tasavvurlar va ko'p xudochilikka asoslangan diniy e'tiqodlarni takror Zardusht isloh kdlishi oqibatvda yuzaga kelgan dindir. Bu qadimiy din haqida bir-birini istisno etuvchi fikrlar hanuz davom etib keladi. Ko'p tadqiqotchilar Zardusht tarixiy shaxs bo'lib, milodgacha 589-512 yillarda yashab ijod etgan birinchi ilohiyotchi, faylasuf, tabiyotshunos va shoir ekanini e'tirof etadilar. Bu haqiqatga yaqindir.

Zardushtiylik paydo bo'lgan vaqt quldorlik tuzumi endigina paydo bo'layotgan davr edi. U urug'-qabilachilik tuzumi emirilib aholi qullar va kuldorlarga bo'linayotgan davr bo'lgan. Bu din eng avval O'rta Osiyo, so'ng Eron, Ozorbayjonda qaror topgan edi.

I.A.Karimov "O'z kelajagimizni o'z qo'limiz bilan qurmokdamiz" degan asarida biz o'zbek xalqi mansub bo'lgan xalqning tarixi g'oyat uzun, beqiyos, betakror ekanini ta'kidlab, bunday degan edilar; "Biz jahon maydonida kuni kecha paydo bo'lgan xalq emasmiz. Bizning millatimiz xalxdmiz ko'xna Xorazm zaminida "Avesto" pakdo bo'lgan zamonlardan buyon o'z hayoti, o'z madaniyati, o'z tarixi bilan yashab keladi".¹

¹ Каримов И.А. Ыз келажагимизни ыз =ылимиз билин курмо=дамиз.-Т.: Ызбекистон, 1999

I.A. Karimov o'zining "Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q" degan asarida bu fikrni yanada kengaytirgan va terranlashtirib yana bunday degan edi: "Eng mo'tabar, qadimgi qo'lezmamiz "Avesto" ning yaratilganiga 3000 yil bo'lyapti. Bu nodir kitob bundan XXX asr muqaddam ikki daryo oraligida, mana shu zaminda umrguzaronlik qilgan ajdodlarimizning biz avlodlariga qoldirgan ma'naviy, tarixiy merosidir"¹. Bu, ta'bir joiz bo'lsa shaklan diniy, mazmunan boshdan oyoq dunyoviy yozuvning qadr-qimmatini teran anglab, uning o'zbek yozma madaniyatining ilk sarchashmalaridan biri sifatida Xorazmda yaratilgan durdonaga yuksak baho berib, yana bunday deb ezgan edi muallif: "Avesto" ayni zamonda bu qadim o'lkada buyuk davlat, buyuk ma'naviyat, buyuk madaniyat bo'lganidan guvohlik beruvchi tarixiy hujjatdirki, uni hech kim inkor etolmaydi"².

I.A.Karimov yuqorida qayd etilgan asarida juda o'rinli qayt qilganidek, Xorazm davlati tarixini biz 2700 yillik tarix deb bilamiz. Bu o'rinda birinchi davlat tashkyl topgandan keyingi "yozma tarix" nazarda tutilgan. YUnon, Xitoy tarixchi sayyohlari o'z xotiralarqsa yozib qoldirgan, keyin Zardushtiylik yozuvlarida berilgan tarixiy dalillar goyat o'rinli tarzda nazarda tutilgan.

Xorazmda o'troq hayot undan ham birmuncha oldin yuzaga kelgan; davlat esa uning maxsuli tarzida tashkil topgan. Bu haqda bundan tahminan 3 ming yil avval yaratilgan "Avesto"ning qo'lyozmasi, binobarin, yozma tarixning ilk debochasi ishonchli dalolat bergan. YUqorida qayd qilganimizdek, yurtboshimiz "Avesto" Xorazmddek qadimiy o'lkada buyuk davlat, boy ma'naviyat, qimmatli madaniyat yodgorligi ekanligi hech kim inkor eta olmasligi ham ta'kidlagan.

Zardushtning diniy islohotini tushunish uchun o'sha davr Turonnint ijtimoiy-iqtisodiy ahvoli va siyosiy vaziyatni e'tiborga olish kerak. Gap shundaki, Turon iqlimining kontinental, ya'ni nisbatan mo'tadilligi, geografik jihatdan ikki katta qit'a o'rtasida, Amu va Sir daryolari oralig'ida joylashgani sababli savdo-sotiqning kuchayishi bu mintaqada sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik ertaroq vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Xuddi shu tarixiy davrda hunarmandchilik va ovchilik ham anchagina rivojlangan. Bu hududda yilqichilikning rivojlanishi, ayniqsa Farg'ona vodiysida qorabayir zotiga o'xshash otlar boqish keng ko'lam olgani ham ijtimoiy hayotda katta rol o'ynagan. Buning ustiga mis va qo'rg'oshin konlariga boy bo'lgan

Oltoyning yaqinligi bu erda temirchilik, misgarlik rivojiga asos bo'lgan.

Zardusht yashagan davrda o'troqlik hayoti afzallign yaqqol namoyon bo'lgan. Ammo unga qabilalar o'rtasidaga qirganbarot urushlar raxna solayotgan edi. Urushlar ko'pincha har bir qabila va elatning o'z xudolariga ko'plab qurbonliklar qilish odatlari zaminida ham yuzaga kelardi. O'z davrining kohinlari, sexrgarlari va mo'tabar qariyalari bilan keng munozaralar olib borgan Zardusht yuqoridagi odatlarni bartaraf etish va halkdarga tinch mehnat bilan shug'ullanish imkonini yaratish uchun ko'p xudolik e'tiqodlariga va otashparastlikka barham berib, yakkaxudolikka sig'inishni targib etish deb bilgan va shu vazifani bajargan.

SHunday qilib, Zardushtiylik eradan avvalgi VII-VI asrlarga xos bo'lgan din sifatida undan oldingi urug'-qabilachilik dinlari iegizida paydo bo'lgan yakka xudolik dini bo'lgan. U eramizning to VII-IX asrlargacha turli shakdda davom etib, so'ngra uning o'rnini islom egallagan. U dastavval Xorazm vohasida shakllanib, YAqin va O'rta SHarqgacha tarqalib, ayrim asoratlari haligacha sakdanib kelmoqda.

Avestoning muqaddas yozuvi. Avesto faqat diniy manbagina emas, balki dunyoviy bilimlar, tarixiy voqealar, o'zi tarqalgan o'lkalar, elatlarning ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, madaniy va ma'naviy qarashlari, diniy e'tiqodlari, urf-odatlari xaqilagi manba hamdir. Unda bayon etilgan asosiy goyalar diniy e'tiqodning ilk sodda bilimlari Zardusht degan payg'ambar nomi bilan bog'langan. U "Avesto" ning eng qadimiy qismi "Gat" (xat nomi) ni ijod etgan. "Avesto"

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йы=. Т., "Шар=" нашриёги, Матбаа Концерни, 1998, Б. 10.

² Ёша жойда.

tarkibiga kirgan bilim, ma'lumotlar qariyb milloddan avval 3000-yillik oxirlari va 2000-yillik boshlaridan to milodning boshlarigacha o'tgan davrda yuzaga kelgan; avloddan-avlodga og'zaki o'tib olingan, uning buqa terisiga yozilgan ko'p qismi yo'qolgan, ettidan bir qismi saklangan. U miloddan avvalgi 3 asrda Ashrakiylar sulolasi davrida to'plangan.

Zardushtiylik dini ta'limotini quyidagi uch tarixiy qismga bo'lish mumkin; 1. Eng qadimiy qismi miloddan avvalgi 3-ming yillikda vujudga kelgan YAshtlardir; ularda urug'chilik tuzumidagi e'tiqodlar, ko'p xudolik tasavvurlari tasvirlangan; 2. Gatlar deb atalgan qismqdir. Bunda Axuramazda nomli xudo haqida fikrlar yozilgan; 3. Qadimiy ko'p xudolilik va keyingi yakka xudolik goyalari orasidagi kurash sharoitlarida eramizdan avvalgi V asrda har ikkisini kelishtirgan mazdakiylik dini shakllangan. "Avesto" bu dinning oxirgi va asosiy qismini bayon etgan.

SHoh Vishtasa farmoniga binoan "Zardusht 1200 bobdan iborat pandnomasi "Avesto"ni oltin taxtachalarga yozib, shohning otashkadasiga topshirgan" deb yozgandi Firdavsiy. Keyinchalik bu "Kitob" 12 ming buqa terisiga bitilgan, makedoniyalik Iskandar Zulqarnayn SHark o'lkalarining bir qismini zabt etganda uning nodir nusxasini Elladaga eltib, kerakli joylarini tarjima qildirgan, kolganini endirgan". "Avesto" yuqorida aytilganidek, eng qadimiy yakka xudochilikka asoslangan dinning birinchi muqaddas kitobigana bo'lib kolmay hozirgacha, e'tiborli tarixiy manba va madaniyat yodgorligi hisoblanadi. Unda dastlabki oddiy ijtimoiy-falsafiy qarashlar bilan diniy-mifologik tasavvurlar uyg'unlashib ketgan; shu zaminda ma'naviy, jumladan axlokyay barkamol odam ezgulikni barqaror qila oladigan kurashchan, adolatparvar insonni shakllantirish g'oyasi markaziy o'rinni egallagan. "Avesto"da tabiiy bilimlar-agronomiya, meteorologiya, zootexnika, meditsina, falakiyot, astronomiya, geografiyaga doir bilimlar ham mavjud.

Zardushtning diniy islohoti bo'sh joyda yuzaga kelgan emas. g'arbiy Evropa va rus tadqiqotchilarning fikricha, milodgacha bo'lgan 3-2 ming yilliklarda Markaziy Osiyoda oriy deb atalgan qabila yashagan. A.P.Primakning aytishicha, oriylar ko'chmanchi chorvadorlar bo'lishgan. Ularda yozuv bo'lmagan, ammo hayratomuz og'zaki ijod iste'dodiga ega bo'lib, ular yaratgan o'ziga xos ashula, gimn, pand-nasihath shaklidagi qo'shiqlar avloddan avlodga o'tib borgan. Umuman SHarqda qadimdan inson ichki olamini munavvar etish, niyat bilan amal mushtarakligiga jiddiy ahamiyat berish diniy va falsafiy fikrlarning markazida turgan. Angliyadagi Oksford universitetining professori Maks Myuller Pomir atrofida yashagan Oriy qabilalarining bir qismi bundan 3,5 ming yil muqaddam Hindistonga, bir qismi Evropa va Eronga ko'chib ketganini ta'kidlagan. Ular albatta o'zlari bilan birga shu erdagi osoriatiqalarni (mifologiya) ni ham olib ketishgan, deb hisoblagan. Demak, Evropa va Hindistonga hamda Yaqin va O'rta SHarqda tarqalgan ko'p xudolik asoslari avvalo Markaziy Osiyoda vujudga kelgan Shu bilan birga Zardusht asos solgan yakka xudolik dini ham boshqa joyda yashayotgan xalqlar e'tiborini o'ziga jalb etgan. Zardushtiylikning muqaddas yozuvlar to'plami "Avesto" mintaqada Iskandar asos solgan hokimiyat tugagach, eramizgacha bo'lgan 250-yillarda arshokiylar sulolasi hukmronligi davrida yana tiklana boshlagan; u yangi matnlar bilan to'ldirilgan. Sosoniylar sulolasi hokimiyati davrida (milodning III-VII asrlari) zardo'shtiylik davlat dinn maqomini olgach, bu ish nihoyasiga etkazilgan. Ya'ni «Kichik Avesto» ham yozam tus olgan. "Avesto"ning uchta kitobi (bobi) qadimgi turon tilida va bittasi paxlaviy tilida tiklaigan. Xozirgi ma'lumotlarga ko'ra «Avesto» Yasna, Yasht, Visparad, Kichik Aeesto qismlarian iboratdir.¹ Uning birinchi kitobi "Vadavdot", ya'ni devlarga karshi qonun, deb atalg'an. "YOsin" va "Visparad"ni qo'shgan holda "Vadavdot-Sade" nomi bilan yuritilgan. "Vadavdot"ni poklanish qonun-qoidalari majmuasi deyish ham mumkin. "Avesto"ning ikkinchi "YOsin" kitobi bo'lib, Zardusht Xat (noma)lari uning asosiy mazmunini tashkil etgan. U 72 "ha"- bashoratdan iborat bo'lib, birinchi bashoratda tabiat va halolliklar hukmdori, hamma

¹ Qaralsin: "Avesto". Tarixiy adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. Sharq, 2001. -T.: 369 6.

narsani biladigan va hamma narsaga kudir Oxuramazdaning vahiylari haqligiga imon keltirishga doir duolar bor. 19- bashoratda olam yuzaga kelmasdan ilgari mavjud bo'lgan xudolar sha'niga shukronalar bayon etilgan.

Iymon kalimasi, poklanish (yuvinish gagaenasi), yovuzlikni la'natlayotgan paytda tanani qanday maromda tutishlik, dev, iblislarni haydashga qaratilgan harakatlar, gunohdan forig' bo'lish, kechirim so'rashga doir duolar mavjud. gunoxdan forig' bo'lish, iymonni saqlab qolish uchun masalan, mana bunday duolar o'kish tavsiya etilgan; "Ey olamning hukmdori Oxuramazda! Men barcha gunoxlarimga iqroman, ularni takrorlamaslik. uchun senga so'z beraman; men har qanday yomon niyat (fikir)lardan, har qanday yomon amallardan voz kechaman; so'zlarim va amaliy ishlarim orqali bundan buyon ishonchingni oqlayman; gunoxlarimni keng karaming ila kechirgan, u dunyoyu bu dunyoyimni munavvar ettil, ey parvardigorim"!

YOsinlarning 7-bobida Zardusht orqali xabar berilgan bashoratlar o'z ifodasini topgan. Zardusht Oxuramazdadan o'z ahloqiy qonun-qoidalarini ma'lum etishni so'ragan. U bunga javoban butun mavjudlikning ikki oliy ibtidosi- ezgulik va yovuzlik haqida vahiy qilgan. Bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bu boshlang'ich kuchlar har doim birgalikda mavjud bo'lib, ular hayot va o'lim, osmon va jahannam ma'nolarini anglatgan. Jahannam Oxuramazda vahiysida "hayotning eng yomon onlari", osmon esa ruh eng njsak holati sifatida gavdalanirtilgan. Olamdagi yovuzlik va notakomillik narsa, hodisalar va ularning moxiyatidan keltirib chiqarilgan. Ularni bartaraf etish esa istiqboldagi ish bo'lib, iymonli kishilar bu jarayonda eng katta faollik ko'rsatishga da'vat etilganlar. Ular Oxuramazda yuborgan qonunlar, o'git-nasihatlariga amal qilsalar, ezgulik yovuzlik ustidan tantana qilib boraveradi deb qisoblaganlar.

Olam qarama-karshiliklar kurashi asosiga qurilgan; tirik tabiatda hayot va o'lim, ma'naviy olamda ezgulik va yozuvlik, ijtimoiy hayotda adolatli qonunlar bilan qonunsizliklar o'rtasidagi kurashlarda u o'z ifodasini topgan. Diniy soha esa ezgulikni qaror toptirish ruhi bilan yovuzlik ruhiga, ezgulik ruhi o'rtasidagi kurashga asoslangan. Oxuramazda ezgulikni vujudga keltiraveradi, yovuzlik ruhi bo'lgan Ahriman unga qarshi tarzda odamlarni yomon ishlarga boshlayveradi deb hisoblangan. 30-bashoratda ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi abadiy kurashda oraliq yo'l yo'q, binobarin, har bir odam bu jarayonning yoki bu tomonida ishtirok etishga majbur, deyilgan. SHuning uchun dindorlikda iymon-e'tiqod barkamollik nishonasi sifatida muhim bo'lib, u odamlarga ezgulikni yovuzlikdan farqlash imkonini bergan deb faraz qilganlar. Iymon-e'tiqodli odam albatta ezgulik tarafida turadi deb ta'kidlangan, yovuz ruxlar - dev, pari, iblis va boshqalar esa gunoxlar, adashishlar, yolg'onlar, kasalliklar timsoli sifatida tasvirlanib, Oxuramazdaning ulardan saqlanishga qaratilgan da'vatlari yozilgan. YOsinning birinchi bashoratida xudo-"Men ezgu fikr (niyat)larni, ezgu so'zlarni va ezgu amallarni yoqtiraman. Men mazdayosin qonunlariga asoslangan targ'ibotlarni ulug'layman, deb yozgan. Demak, zardushtiylik iymoni quyidagi 3 tayanchga asoslangan: fikrlar sofligi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligi Oxuramazda odamlarni o'z istaklarida xolis bo'lib, bir-birlari bilan murosa qilib yashashni odat qilishlari, g'arazgo'ylik, kalondimog', dimog'dorlik, shuxratparastlik, qonunbuzarlik kabi illatlardan o'zlarini tiyib yurishga chaqirgan.

Oxuramazda bergan pand-nasihatga binoan, "Bergan so'zining ustidan chiqish, unga sodik qolish, savdo-sotikda shartnomaga qat'iy amal qilish, qarzni vaqtida to'lash, aldamchilik va xiyonatdan xoli bo'lish iymonlilik alomatlaridir". Uning fikricha, iymonli odam o'g'rilik va talonchilikdan, begonalarning mol-dunyosiga ko'z olaytirishdan, o'z-o'ziga xiyonat qilishdan, ya'ni imoniga xilof ish qilishdan o'zini saqlay biladigan komil insondir. "Tanalaringizga nisbatan, degan u, qalbingiz haqida ko'proq qayg'uring", ya'ni avval ma'naviy dunyoyingiz musaffo bo'lsa, moddiy gurmushingiz ham mukammal bo'lib boraveradi.

Bashoratlardagi Odam Ato haqidagi rivoyatlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Bularda iym nomi bilan birinchi odam va uning faoliyati haqidagi gaplar yozilgan. Masalan u, Oxuramazda irodasiga muvofiq, odamlarni, hayvonlarni va qushlarni parvarishlagan. er yuzida

qizil shu'lali olovni ko'paytiradi va shu tarzda 300 yil yashagan. Oxuramazda unga oltin nayza bilan oltin qamchi hadya etgan. Er odamlar yashashi uchun torlik qilib kolganda, Iyim nayzani erga suqib, xudodan uni kengaytirishni iltijo qilgan va bunga erishgan. Oxuramazda Odam Atoga muzlamachilik ofati kelayotganidan xabar bergan, bu ofatning oldini olib qolish kerakligini aytgan. Iyim maxsus uy kurib, mavjud xamma xdyvon va o'simliklarning eng yaxshi zoti va navidan bir juftidan saqlagan; natijada dunyoda tirik tabiatni ofatlardan saqlab qolingan. Biroq Iyim o'z ishiga ortiqcha baho berib, mag'rurlanib ketgan va xudo taqiqlagan ne'mat- yirik shohdi hayvon go'shtidan tanovul qilib qo'ygan. Oqibatda u xudoning kahriga uchrab, abadiylikdan maxrum bo'lib qolgan. Odamzod hayotining bu birinchi bosqichvdan so'ng, ikkinchisi boshlanar ekan. Bu davr Zardusht faoliyati va uning diniy islohoti bilan bogliq bo'lib, u din va iymon uchun beomon kurashlardan iboratdir. 3000 yillik kurashlardan so'ng Zardushtning farzavdi boshchiligida dunyoda osoyishtalik va farovonlik davri yuzaga kelar ekan; evuzlik kuchlari timsoli bo'lgan dev - Axriman engilar ekan. 3-davrda qiyomat-qoyim boshlanar va o'liklar tirilib, xudo huzuriga o'z qilmishlari haqida hisob bergani borishar ekan. Hamma ishlardan voqif bo'lgan va hisob-kitob qilib borgan xudoni aldab bo'lmas ekan. Zardushtiylik e'tiqodicha, odam o'lgandan so'ng uning joni uch kun davomida tanada turar ekan; to'rtinchi kunda o'z mahrami - farishtasi yo'l boshchiligida narigi dunyodagi "CHinvot" degan ko'prikdan o'tishi kerak. Ezgu ishlar qilgan odamlar uchun bu ko'prik kengaygan holda turadi. Ular undan bemalol o'tib, umrlari abadiy rohat-farog'atda o'tadi; oxiratda o'liklar tiriladigan kunda o'z tanalariga kirib yotadi. YOvuz ishlar bilan shug'ullanganlar uchun "CHinvot" qilday torayar va ular jahannam azoblariga mahkum bo'lar ekanlar.

YOshlar va yosinlar 3 qatlamdan iborat: Birinchisi xalq dostonlarining Zardushtgacha bo'lgan qo'shiklari (she'rlari); ikkinchisi Zardusht Xat (noma) lari va uchinchisi Zardusht halok bo'lgandan keyin kitob holiga keltirilgan va Kichik Avesto nomi bilan yuritiladigan kismidir. Demak, "Avesto" ning ilk va kichik (keyingi) qismlaridan uning asosiy qismi Zardusht Nomalarini farqlash lozim. Bu Nomalar ko'p xudolikni, o'tga va tabiatning stixiyali kuchlariga siginishni qoralab, yakka xudolikka e'tikod qilishni talab etgan. Hozirgacha bo'lgan ilmiy adabiyotlardagi farqlar ko'proq "Kichik Avesto" ga asoslanib bildirilgan. Bunda yakka xudolik g'oyalari ko'p xudolilik e'tiqodlari bilan qorishib ketgani uchun tadqiqotchilar zardushtiylik ko'p xudolik yoki ikki xudo dini sifatida talqin etadilar. Bunday qarashlar zardushtiylikning uchinchi yo'nalishi – ko'p xudolilik bilan yakka xudolilik qorishmasidan iborat mazdaizm bilan aralashtirish oqibatidir.

Zardushtgacha bo'lgan Oxura, Mitra, Mazda, Onaxit va boshqa xudolar haqida har xil fikrlar bo'lgan. Ammo ular odamlardek hayot kechirgan bo'lsalar, Zardusht talqinida Oxuramazda Oliy ibtido bo'lib, uning na xotini, na bolalari bor. U hamma mavjudotlarni yaratuvchi va boshqaruvchi sifatida, ezgulikni barqaror qiluvchi, odamlar qalbini munavvar etuvchi Oliy ruh sifatida namoyon bo'ladi.

Eron shoxdari o'z impernyalarini barkaror kilishda zardushtiylikning o'rni va roliga to'g'ri baho berganlar. Biroq, bu dindagi o'rtahol dehqonchilik, mo'tadil, kamtarona hayotdan iborat turmush tarzini ilohiylashtirib, quldorlik munosabatlarini qoralash ularga yoqmaydi. SHuning uchun Eron shoxlari zardushtiylnkni Zardusht payg'ambargacha bo'lgan va YAKin SHarqda ham keng tarqalgan ko'p xudolilik g'oyalari bilan aralashtiradilar. Zardusht o'rniga o'zlarini xudo vahiyalarini odamlarga etkazib turuvchi payg'ambar o'rniga ko'yadilar. "Kichik Avesto"da Oxuramazda olamni yaratuvchi va tartib o'rnatuvchilikdan ko'ra ko'proq qabilaviy xudolarni boshqaruvchi Bosh xudoga aylantirib qo'ygan. Ahamoniylar Gretsiyani bosib olish uchun olib borgan urushlari (bunda Markaziy Osiyodagi turk jangchilari katta rol o'inagani uchun Iskandar Zulqarnayn ulardan qasos oladi) hamda greklarning Eron va Turonni ishg'ol etishi okibatsda Oxuramazda qadimgi Gretsiyada bosh xudo Zevs, Aflotun (Platon) sifatida talqin etila boshlaganiga tadqiqotchilar e'tiborni qaratadilar. Ahamoniylar zardushtiylikni o'z

e'tiqodlariga bo'ysundirgan bo'lsalar, Iskandar bu dinni butunlay yo'q qilish uchun unga oid yozuvlarni yoktirib yuborgan.

Zardushtiylikning asosiy g'oyalari olamdagi barcha tartiblar, ezgulik (yaxshilik) va yomonlikdagi, ziyo va zulmat, hayot va o'lim o'rtasidagi kurashga bogliq; dunyodagi barcha ezguliklarni Ahuramazda, yomonliklarni Ahriman ifodalaydi; bu kurashda odam asosiy kuch va roli o'ynaydi, u tanlash erkinligiga ega, u o'z g'ayrati bilan bu duneda adolat topishiga ta'sir eta oladigan kishidir. Demak, hozir ham kimki, o'zining irodasi, akl-zakovatiga ishonib, uni ishga solsa, o'ziga biror kasbni tanlab olsa, g'ayratli bo'lsa, adolatsizlikka duch kelsa, unga qarshi kurashsa aslo kam bo'lmaydi, adolatning tantanasiga erishadi.

Zardushtiylikning hozirgi davr kishilari, jumladan talabalar uchun ahamiyati shundaki, unda odamlar doim pokiza yurishga, badanni toza tutishga, emon kirdikorlar qilmaslikka; har qanday yovuz niyat va haqoratli, asabbuzar so'zlarni aytmaslikka, oila tuzish va uni saqlashga, ota-ona va farzandlarga g'amxo'r bo'lishga, shaxsiy hayotda mo'tadil bo'lishga, ya'ni har bir xatti-harakatlarni buzmaslikka da'vat etuvchi qoida, nasihat, o'gitlar bayon etilgan.

"Avssto" ning mukaddas kitoblarida qadimgi dunyo falsafasining 4 asoslari (substansiyasi) - tuproq, suv, havo, olov muqaddaslashtirilgan. Tuproq, suv, havoni bulg'ash, ifloslantirish eng og'ir gunohlar qatoriga qo'shilgan. Hatto marhumlarning murdalari erni, suvni, havoni zaharlab qo'ymasliklari uchun ularning jasadlarini maxsus sopol idishlarda ko'mish rasm bo'lgan. Oxuramazda "erga yaxshi, mustahkam urug'lar sepishdan ortiq savob ish yo'q", degan. Xudoning bu aytganiga amal qilish, 10 ming marta ibodat etish yoki yuzlab jonivorni qurbonlikka so'yishdan afzal qisoblangan. Ekin ekish erdagi yovuzlikka barham berish, hisoblangan. "Odam go'zalligi dehqondan, dehqonchilikdan, -deyilgan bashoratlarda, - kimki erga urug' qadabdi, u odamiylikka iymon keltiradi, shu yulgina yagona haqiqat bo'lib, qolgani sarobdir. Zardushtiylikning vazmin, musiqa bilan uyg'unlashib ketgan dono o'gitlari ona zaminga, dehqonchilik, chorvachilik, xunarmandchilikka va Vatanga, xalqqa ulug' muhabbat ruhi bilan uyg'unlashib ketgan. Bu hol unda diniy mazmunga qaraganda dunyoviy elementlar ko'p bo'lganidan dalolat beradi.

Zardushtiylikning barcha marosimlari, jumladan, Navro'z, Mehrjon bayramlari tantanalarida bu ruh ayniksa ulkan qudrat bilan namoyon bo'lgan. Boychechakning chiqishi, lolaqizg'aldoqning ochilishi, bodomning gullashi, umuman bahor bilan birga tabiatning go'zallashib borishi ezgulik ruhining tantanasi bo'lib, ularning har biri katta shodiyonalikka sabab bo'lgan. Odamlar tabiatning bu go'zalliklarini muqaddas bilib, ularni xalq bayramlari va sayillariga aylantirib yuborganlar.

"Avesto" ning Gat klsmida odamlar halol mehnat qilishga o'z ko'li hunari bilan moddiy ne'matni yaratishga, boqimanda, tekinxo'r bo'lmaslikka, bularga yo'l qo'ymay vijdonan yashashga da'vat etilgan. Bu da'vatlarning hozir barcha kishilar, ayniqsa talabalar uchun ham foydasi katta.

Zardushtiylikda diniy dasturlar haqidagi g'oyalar bilan birga real, dunyoviy, hozir ham foydali nasihat, tavsiya, cheklash, ta'kidlash, rag'batlantirishga doir ugit va da'vatlar ko'p bo'lgan. Ulardan hozirgi mustaqilligimiz davrida ham foydalanish mumkin.

3- Mavzu: Jahon dinlari. Buddaviylik. (2 soat)

Reja:

1. Buddaviylik asoschisining shaxsi.
2. Buddaviylik ta'limoti. Meditastiya.
3. Buddaviylik dini, oqimlari.
4. Hozirgi zamonda buddaviylik.

1.1. Buddaviylik asoschisining shaxsi.

1. Buddaviylik - uchta dunyo dinlari ichida eng qadimiysi hisoblanib, eramizdan avvalgi VI - V asrlarda Hindistonda yuzaga kelgan. Bu dinga e'tiqod qiluvchilar, asosan, Janubiy, Janubi-SHarqiy va SHarqiy Osiyo mamlakatlarida, SHri- Lanka, Hindiston, Nepal, Butan, Xitoy, Singapur, Malayziya, Mongoliya, Koreya, Vetnam, YAponiya, Kombodje, Birma, Tayland, Laosda va qisman Evropa va Amerika qit'alarida, Rossiyaning shimoliy mintaqalari - Buryatiya, Qalmiqistonda istiqomat qiladilar.

Hozirgi kunda dunyoda buddaviylikka e'tiqod qiluvchilar soni qanchaligi aniqlanmagan, chunki ko'pgina mamlakatlar huquq normalariga ko'ra qaysi dinga e'tiqod qiluvchilar soni qancha deb hisobot ishlari olib borilmaydi. Biroq taxminan olinganda hozirgi kunda dunyoda buddaviylar soni 400 mln.ga yaqin bo'lib, ulardan 1 mln.ga yaqini *monax*lardir.

Buddaviylik bundan 2500 yildan avvalroq Hindistonda diniy falsafiy ta'limot sifatida vujudga kelib, unda ko'plab qonuniy manbalar va ko'p sonli diniy yo'nalishlar mavjuddir.

Buddaviylikning turli millatlar tomonidan keng qabul qilinishi va uning keng doirada tarqalib ketishining sababi uning turli milliy va diniy an'analar bilan kirisha olishi bo'lib, bu narsa buddaviylikning hayotning barcha sohalari, jumladan, diniy, madaniy, siyosiy va iqtisodiy qatlamlarga kirib borishiga sabab bo'ldi.

Buddaviylikni din yoki falsafa, ideologiya yoki madaniyat qonunlari to'plami yoki hayot tarzi deb baholash mumkin.

Hozirgi buddaviylikka e'tiqod qilib kelayotgan sharq mamlakatlaridagi buddaviylik ta'limotini o'rganish u erdagi siyosiy-iqtisodiy, ma'naviy madaniyatini tushunishning asosiy omillaridan hisoblanadi. Bu davlatlarda buddaviylik qoida va an'analari buddaviylikka e'tiqod qiluvchilar nazarida markaziy hukumat qonunlaridan ko'ra ustun turadi. Bu narsa zamirida buddaviylikning potensial kuchi yotadi.

2. Buddaviylik asoschisining shaxsi. Buddaviylik asoschisi haqiqiy tarixiy shaxsdir. Bu ko'plab buddaviylik bilan shug'ullangan tadqiqotchi olimlar bizgacha etib kelgan manbalar asosida isbot qilganlar. Buddaviylik asoschisi haqida xabar beruvchi folklor va badiiy adabiyotlar uni Siddxarta, Gautama, SHakyamuni, Buddha, Tadxagata, Djipa, Bxagavan kabi ismlar bilan zikr etadilar. Bu ismlarning ma'nolari quyidagicha: Siddxartxa - shaxsiy ismi, Gautama - urug' ismi, SHakyamuni - shaklar yoki shakiya qabilasidan chiqqan donishmand, Buddha - nurlangan, Tadxagata - shunday qilib shunday ketgan, Djina - g'olib, Bxagavan - tantana qiluvchi. Bu ismlar ichida eng mashhuri Buddha ismi bo'lib, shu ismdan uning diniga *buddaviylik (buddizm, buddiylik)* nomi berilgan.

Hozirgi kunda Buddaning beshta biografiyasi ma'lumdir: «Maxavostu» - eramizning II asrida yozilgan, «Lalitavistara» - eramizning II-III asrlarida yuzaga kelgan, «Buddaxacharita» - Buddha faylasuflaridan biri Ashvagxoshey tomonidan eramizning I-II asrlarida yaratilgan, «Nidanakatxa» - eramizning 1-asrida yozilgan va «Abnixishkramansutra».

Bu biografiyalar orasidagi asosiy ziddiyat Buddaning qaysi yillarda yashaganligi xususidadir. Ular eramizdan avvalgi IX-III asrlar orasidagi turli muddatlarni ko'rsatadilar. Rasmiy buddaviylik hisobiga ko'ra esa Butama - Buddha er. av. 623 yilda tug'ilib, 544 yilda vafot etgan. Biroq, ko'pchilik tadqiqotchilar uning tug'ilishi er. av. 564 yilda, o'limi esa 483 yilda deb hisoblaydilar. Ba'zan 560 - 480 deb to'liq sonlar bilan ko'rsatadilar.

YUqorida zikr qilingan biografiyalarda Buddaning haqiqiy hayoti bilan uning afsonaviy hayoti o'zaro qorishib ketgan.

Siddxartxa SHakya qabilasining podshohlaridan biri SHuddxodananing o'g'li edi. Uning saroyi Ximolay tog'lari etagida Kapilavasti degan qishloqda bo'lgan. (Hozirda Nepal hududida). Onasi - malika Mayya. Podshoh o'g'lini orzu havaslar og'ushida tarbiyalar, uni hech bir kamchiliksiz katta qiladi. Ulg'ayib qo'shni podshohlardan birining qizi YAshadxaraga uylanadi va o'g'il ko'rib, unga Raxula deb ism qo'yadi.

Hech bir qiyinchilik va kamchilik ko'rmay o'sgan bola Siddxartxa ittifoqo qarigan cholni, bemorni, og'ir mehnatli bir rohibni uchratadi. Bundan qattiq ta'sirlagan shahzoda insoniyatni

qiyinchilik va azobdan qutqarish yo‘llarini axtarib saroyini tashlab ketadi. Bu vaqtda u 30 yoshda edi. U beshta rohibga ko‘shilib, ular bilan qishloqma-qishloq kezib yuradi. Ko‘p vaqt bu rohiblarga hamrohlik qilib, ularning yo‘llarida ma‘lum maqsad yo‘qligini va bu yo‘l o‘z oldiga qo‘ygan maqsadi - insoniyatni azob uqubatdan qutqarishga olib bormasligini anglaydi va rohiblar jamoasidan ajraladi.

U chakalakzor o‘rmonlarda kezib, charchab bir daraxti tagida dam olish uchun o‘tiradi va o‘ziga toki haqiqatni topmaguncha shu erdan turmaslikni va‘da beradi.

Bu o‘tirishning 49 kuni uning qalbidan «Sen haqiqatni topding» degan sado keladi. SHu paytda uning ko‘z oldida butun borliq namoyon bo‘ladi. U hamma joyda shoshilish, qayoqqadir intilishni ko‘radi. Hech bir joyda osudalik yo‘q edi. Hayot nihoyasiz uzoqlikni ko‘zlab o‘tib ketayotgan edi. Inson aqli etmas bir kuch - Krishna - yashash, mavjud bo‘lish umidi barchaning tinchini buzari, halok qilari va yana qayta yaratar edi. Mana endi Buddha kimga qarshi kurashish kerakligini anglatdi. SHu ondan u Buddha - nurlangan deb ataldi. U tagida o‘tirgan daraxt esa - nurlangan daraxt deb atala boshladi.

Budda o‘zining birinchi da‘vatini Varanasi yaqinidagi Rishipatana bog‘ida, o‘zining besh rohib do‘stlariga qildi va o‘shalar uning birinchi shogirdlari bo‘ldilar.

SHu kundan boshlab Buddha o‘z shogirdlari bilan qishloqma-qishloq yurib o‘z ta‘limotni tarqatib o‘ziga yangi izdoshlar orttiradi. Buddha 40 yil davomida o‘z ta‘limotini Hindistonning turli joylariga etkazadi va 80 yoshida Kushtnagara degan joyda dunyodan o‘tdi. Uning jasadi hind udumiga ko‘ra u erda kuydirilib, uning xoki 8 ta budda jamoalariga bo‘lib yuborildi va har bir jamoa uni dafn etgan joyida ibodatxona barpo etdi.

Buddaning hayoti haqida turli afsonalar ham to‘qilgan. Bu afsonalarda aytilishicha, Buddha ko‘p yillar davomida er yuzidagi turli mavjudotlar qiyofasida qayta tug‘ilgan: 84 marta ruhoni, 58 marta podshoh, 24 marta rohib, 13 marta savdogar, 18 marta maymun, 12 marta tovuq, 8 marta g‘oz, 6 marta fil shuningdek baliq, qurbaqa, kalamush, quyon kabi qiyofalarda qayta tug‘ilgan. Jami 550 marta qayta tug‘ilgan. U doimo qaerda, qay qiyofada tug‘ilishini o‘ziga o‘zi belgilagan.

So‘nggi marta uni xudolar insoniyatni to‘g‘ri yo‘lga boshlashi uchun inson qiyofasida yaratganlar. Bu afsonalarning ba‘zilariga ko‘ra er yuzida Gautamaga qadar 6 ta budda o‘tgan. SHuning uchun buddaviylikning ba‘zi muqaddas joylarida 7 ta ibodatxona barpo etilgan. 7 ta Botxa daraxti o‘tkazilgan. Ba‘zi afsonalar 24 ta Buddha avlodi o‘tgan desa, ba‘zilari minglab Buddalar o‘tgan deb da‘vo qiladi.

3. Buddaviylik ta‘limoti. Buddaviylik qadimiy Hind diniy - falsafiy ta‘limotlari asosida vujudga kelgan, amaliyot va nazariyotdan iborat diniy tizimdir. Uning asosi «Hayot - bu azob, uqubatdir» va «najot yo‘li mavjud» degan g‘oyadir. buddaviylik qonuniyatlariga ko‘ra inson o‘ziga moslashgan mavjudot bo‘lib, o‘zida tug‘iladi, o‘zini o‘zi halok qiladi yoki qutqaradi. Bu narsa Buddaning ilk da‘vatida mujassamlashgan 4 haqiqatda o‘z ifodasini topgan.

Birinchi haqiqat - «Azob uqubat mavjuddir». Har bir tirik jon boshidan kechiradi, shuning uchun har qanday hayot - qiynoq, azob-uqubatdir.

Tug‘ilish - qiynoq, kasallik - qiynoq, o‘lim - qiynoq, yomon narsaga duch kelish - qiynoq, yaxshi narsadan ayrilish - qiynoq, yomon narsadan ayrilish - qiynoq, o‘zi xohlagan narsaga ega bo‘lmaslik - qiynoq. Dunyo tuzilishining asosiy qonuni bir-biriga bog‘liqlik. Hech bir narsa ma‘lum sababsiz yaralmaydi. Lekin har bir hodisa yoki harakatning birlamchi sababini aniqlash mumkin emas. SHuning uchun buddaviylik dunyoni shu holicha qabul qilishga chaqiradi.

Buddaviylik ta‘limotiga ko‘ra, har qanday narsa yoki hodisa u hoh moddiy yoki ma‘naviy bo‘lsin Dxarma (element)lardan tuzilgan. Bu elementlar o‘z xususiyatiga ko‘ra harakatsiz bo‘lib, ularni harakatlantiruvchi kuch insonning xayollar va so‘zlaridir. Ob‘ektiv haqiqat bu doimiy ravishda o‘zgarib turuvchi Dxarmalar oqimidir. Harakatdagi Dxarmalar mavjudligining 5 formasini yaratadi: tana, sezgi, his-tuyg‘u, harakat, anglash. Bu besh forma insonni tashkil qiladi. Inson ular yordamida yashaydi va borliq bilan aloqada bo‘ladi, yaxshi yoki yomon ishlarni

bajaradi. Bu narsa insonning o'limi bilan tugallanadi. Insonni tashkil qiluvchi besh forma (*skandx*) o'z navbatida qayta tug'iladi. Yangi tananing xususiyatlari asos bo'luvchi besh natijani beradi: faoliyat, gumrohlik, xohish, istak va norma. Bu protsess «hayot g'ildiragi»ni tashkil qiladi. «Hayot g'ildiragi»da doimiy ravishda aylanib, inson abadiy qiynoqqa duchor bo'ladi.

Ikkinchi haqiqat - «qiynoqlarning sabablari mavjuddir». Inson moddiy narsalar yoki ma'naviy qadriyatlardan foydalanib, ularni haqiqiy va doimiy deb hisoblaydi va doimo ularga ega bo'lishga intiladi. Bu intilish hayot davomiyligiga olib boradi. Yaxshi yoki yomon niyatlardan tuzilgan hayot daryosi, orzular va intilishlar sababli kelajak hayot uchun *karma* hozirlaydi. Demak, qayta tug'ilish, yangitdan qiynoqlarga duchor bo'lish davom etadi. Buddistlar fikricha Buddadan keyin hech kim Nirvana holatiga erisha olmagan.

Uchinchi haqiqat - «qiynoqlarni tugatish mumkin». Yaxshi yoki yomon niyatlar, intilishlardan butunlay uzilish Nirvana holatiga to'g'ri keladi. Bu holatda inson qayta tug'ilishdan to'xtaydi. Nirvana holati, buddaviylar fikricha, «Hayot g'ildiragidan» tashqariga chiqishdir. «Men» degan fikrdan ajralib, insonning hissiy tuyg'ullarini to'la tugatishdir.

To'rtinchi haqiqat - qiynoqlardan qutilish yo'li mavjuddir. Bu yo'l - «Sakkizta narsaga amal qilish, to'g'ri tushunish, to'g'ri harakat qilish, to'g'ri muomalada bo'lish, fikrni to'g'ri jamlash». Bu yo'ldan borgan inson Buddha yo'lini tutadi.

Bu sakkiz narsaga amal qilish meditatsiya deb nomlanadi. buddaviylik ta'limoti asosan uch qismdan iborat: 1. Meditatsiya; 2. Axloq; 3. Donolik.

1. Meditatsiya:

- 1) To'g'ri tushunish;
- 2) To'g'ri niyat qilish;
- 3) To'g'ri o'zini tutish;
- 4) To'g'ri anglash;
- 5) To'g'ri harakat qilish;
- 6) To'g'ri muomalada bo'lish;
- 7) To'g'ri fikr yuritish;
- 8) To'g'ri gapirish;

2. Axloq normalari - Buddha «Pancha SHila» nasihati:

- 1) Qotillikdan saqlanish;
- 2) O'g'rilikdan saqlanish;
- 3) Gumrohlikdan saqlanish;
- 4) Yolg'on, qalbaki narsalardan saqlanish;
- 5) Mast qiluvchi narsalardan saqlanish;
- 6) Tushdan keyin ovqatlanishdan saqlanish;
- 7) O'yin - kulgudan saqlanish;
- 8) Zebu-ziynat, atir-upalardan saqlanish;

3. Donishmandlik - bu buddaviylikning asosiy maqsadi bo'lib, narsalar tabiatini to'g'ri tushunish.

Ilk buddaviylikning dxarmalar tabiati haqidagi mavhum metafizik asoslari buddaviylikda ikki oqim «Xinayana» (kichik g'ildirak) va «Maxayana» (katta g'ildirak) yuzaga kelishiga olib keldi.

Xinayana ta'kidlashicha dxarmalar tabiatini o'rganish va nirvanaga erishish ma'naviy yo'l bilan bo'ladi. Bu yo'l juda og'ir va faqat monaxlargina nirvana holatiga etishi mumkin. Maxayana esa Buddha tanasi jonzotlarni azobdan qutqarish uchun turli jonzot formasiga kirishi mumkin va hayot zanjiridagi barcha uni o'rganishi, anglashi mumkin deydi. Bu narsa cheksiz Buddha ramllarini, xudolarni kelib chiqishga sabab bo'ldi. Bu xudolarga ishonish yo'llari barchaga mumkin. SHu sababli «Katta g'ildirak» deb nomlanadi.

4. Buddaviylikning tarqalishi.

Buddaviylikning yoyilishida Sangxa - buddaviylik jamoalarining roli katta bo'lgan. Ular yilning ob-havosi yaxshi bo'lgan 9 oyida shaharma-shahar, qishloqma-qishloq yurib, ular

aholisini buddaviylikga da'vat qilib ularga Buddha ta'limotini o'rgatib yurishgan. Faqatgina Musson yomg'irlari tinmay quygan 3 oydagina o'z ibodatxonalarida muqim bo'lib ibodat bilan shug'ullanganlar.

Eramizdan avvalgi 273-232 yillarda hukmronlik qilgan Imperator Ashoka davri buddaviylikning keng hududga yoyilishiga katta imkoniyatlar yaratdi. Ashoka o'zining ilk hukmronlik paytidanoq buddaviylikka e'tiqod qila boshladi. U buddaviylikka, monaxlariga, ularning Hindiston bilan chegaradosh davlatlarga qilgan missionerlik harakatlariga xayrixohlik qildi. Ular o'z da'vatlari asosida biron-bir erlik aholi yoki ruhoniylar tomonidan qarshilikka uchasalar, ular hech qanday qarshi harakat qilmay, o'z yo'llarida davom etganlar. Agar mahalliy aholi tomonidan o'zlariga nisbatan xayrixohlik sezilsalar, o'sha erga ko'proq ahamiyat berib, ularni ko'proq da'vat qilishgan.

Buddaviylik jamoalari har qanday boshqa din, madaniyat yoki urf-odatlar qamrovida yoki aralashuvda bir necha yuz yillab o'zlarini saqlab qolish, hamda fursat kelganda ularga o'z ta'sirlarini o'tkazish qobiliyatiga egadirlar. Ularni bu xususiyatlari Hindistonda musulmon hukmdorlar davrida, SHri-Lankada portugallar, gollandlar va inglizlar mustamlakasi davrida, Xitoy va YAponiya konfutsiychilari davrida, Janubi-SHarqiy Osiyoga buddaviylikning yoyilishida yaqqol namoyon bo'lgan.

SHunday qilib, buddaviylik eramizdan avvalgi 1 ming yillik oxirlarida SHri-Lankaga va O'rta Osiyo hamda Old Osiyoni o'z ichiga olgan Kushon imperiyasiga kirib keldi. Bizning diyorumizda olib borilgan arxeologiya qazish ishlari asnosida O'ratepa, Dalvarzintepa, Quva, Zartepa, Qorovultepa, Ayritom mavzellaridan topilgan. SHakyamuni sanamlari, hayvon haykalchalari, ramziy g'ildiraklar va stupa qoldiqlarining guvohlik berishicha Kushon imperiyasida buddaviylikka katta ahamiyat berilgan.

Buddaviylik eramizning I asrida Xitoyga, IV asrda Koreyaga, VI asrda YAponiyaga, VII asrda Tibetga, XIII asrdan XVI asrgacha Mongoliyaga, XVII asrdan XVIII asrlargacha Buryatiya va Tuvaga, XIX-XX asrlarda Amerika va Evropa qit'alariga kirib borgan.

Xitoy manbalarining xabar berishicha buddaviylik Xitoy hududiga kirib borishida diyorumizdan borgan budda olimlarining xissasi katta bo'lgan. Taxminan 30 ga yaqin da'vatchi olimlar Xitoyning turli shaharlarida budda ta'limotini yoyganlar. Xanuzgacha Samarqand, Buxoro, SHoshdan borgan budda olimlarining maqbaralari muqaddas joy sanaladi.

Buddaviylik o'z ta'limotida hech qachon boshqa xudolarga sig'inishni ta'qiqlamagan. Balki ularga ibodat qilish insonga vaqtincha tasalli berish mumkin. Biroq, nirvana holatiga olib bormaydi deb aytgan. SHu sababli buddaviylik ta'limoti turli joylarda yoyilishi bilan ular ibodat qilib kelgan xudolari yoki ulug'langan shaxslari timsollari ibodatxonalarni egallagan.

Masalan, Hindistonning buddaviylikka mansub xudolari «dunyoni yaratuvchi Braxma», «chaqmoq va momaqaldiraq xudosi Indra», «hunarmandchilik ishlari xudosi Xatimanu», Tibetda: «Tibet eposi qahramoni Baser» timsoli, Mongoliyada CHingizxon kabi milliy panteon buddaviylik ilohlari sifatiga aylandi. Biroq bu panteonlar Nirvana holatiga olib bormaydi. Faqatgina Buddha nirvanaga olib boradi va insonni qiynoqdan qutqaradi.

5. Buddaviylik manbalari. Buddaviylik ta'limoti bir qator devon shakliga keltirilgan to'plamlarda bayon qilingan. Ulardan eng asosiysi Tripitaka (yoki Tipitaka) - uch savat ma'nosini anglatadi. U uch qismdan iborat bo'lganligi uchun shunday nom bilan atalgan. buddaviylikning bu yozma manbasi hozirgi davrda SHri-Lankada saqlanib qolgan. U eramizning boshlarida shakllangan. Ular - budda targ'ibotining haqiqiy bayoni hisoblangan sutra matnlari (sutta-pitaka), rahbonylik axloqi va xonaqohlar nizomlariga bag'ishlangan vinaya matnlari (vinaya-pitaka), buddaviylikning falsafiy va psixologik muammolarini bayon qilib berishga bag'ishlangan abxidxarma matnlari(abxidxarma-pitaka)dan iborat. Keyinchalik shakllangan sanskrit, xitoy, tibet, kxmer va yapon tillaridagi buddaviylikka oid adabiyotlar ancha keng tarqalgan, ammo ularning tarixiy qiymati kamroq. Buddha hayotiga tegishli rivoyatlarning barchasi Tripitakada jamlangan.

Buddaviylikning Markaziy Osiyo va SHarqiy Turkistonda tarqalishi miloddan avvalgi II asrlarda bu erlardagi qabilalarning avlodlari tugatgan g'rek-baqtriya podshoxligining o'rnida qaror topgan Kushon imperiyasining rivojlangan davriga to'g'ri keladi.

Kushon imperiyasi o'zining eng gullagan davrida (milodning I-III asrlarida) hozirgi Markaziy Osiyoning bir qismini, Afg'oniston, Pokiston, SHimoliy Hindiston, ehtimol Uyg'uristonni ham o'z ichiga olgan. Kushon podsholigi davrida budsaviylik Hindistondan Markaziy Osiyoga, undan esa Buyuk ipak yo'li orqali Xitoy va Uzoq SHarqqa tarqalgan.

Keyinga o'n yilliklar mobaynida olib borilgan arxeologik izlanishlarning natijalari va tarixiy ma'lumotlarni umumlashtirgan holda taxmin kidish mumkinki, yaslomgacha bo'lgan davrda buddaviylik Markaziy Osiyo g'oyaviy hayotining muhim tarkibiy qismlaridan birini tashkil etgan. Buddaviylik faqat maxsus ibodatxonalargagina emas, balki podsho saroylaridan boshlab, oddiy kambag'al deqqon va hunarmandlariing kulbasigacha kirib borgan dindir. Buddaviylikni qabul qilgan Markaziy Osiyo xalqpari diniy ibodatlar uchun har xil maxsus inshootlar kurganlar.

Budaaviylik bilan bog'liq obidalar, ibodatxonalar, haykallar, devorlarga solingan rasmlar Markaziy Osiyoda topilgan qadimgi tarixiy obidalar orasida muhim o'rin egallaydi. Buddaviylik bilan bog'liq imoratlar, qurilishlar hozirda ham SHimoliy qirg'iziston, O'zbekiston va Turkmanistonning Janubiy tumanlarida, Tojikistonda va qozog'iston janubida ma'lumdir. Bular orasida eng yirik inshoot eskl Termizdagi qoratepa nomli g'or ibodatxonasidir. Bu ochiq sarik rangli katta tepalik bo'lib, unga qumtoshli g'or binolar o'yib solingan; er ustida binolar barpo etilgan; bularning hammasi bir butun uyg'un bo'lgan buddaning 20-25 ibodatxonasini tashkil kilib, Kushon podshoxligida buddaviylikning muhim ahamiyatga egaligidan dalolat beradi. Devorlarga solingan rasmlarni, haykallarni, toat-ibodat buyumlarini, tangalarga, sovg'a qilingan sopol idishlarga bitilgan har xil yozuvlarni o'rganishlar qoratepaning milodning I asr oxiri va II asrning boshlarida bunyod qilinganligidan, arablar O'rta Osiyoga kirib kelganlaridan keyin ular tugatilgan va keyinchalik vayronaga aylanganligidan dalolat beradi.

4- Mavzu: Xristianlik. (2 soat)

Reja:

1. Xristianlik dinining vujudga kelishi. Iso Masih hayoti.
2. Xristianlik ta'limoti va muqaddas manbai.
3. Xristianlikdagi bo'linishlar.
- 4 Hozirgi davrda O'zbekistondagi xristianlik.

Xristianlikning vujudga kelishi. Xristianlik dini buddaviylik va islom dinlari qatorida jahon dini hisoblanadi. Bu din o'ziga e'tiqod qiluvchilarning soni jihatidan jahon dinlari orasida eng yirigi hisoblanadi. Unga e'tiqod qiluvchilarning soni 1 mlrd. 600 mln. bo'lib, bu son dunyo aholisining deyarli uchdan biriga to'g'ri keladi.

Xristianlik asosan Evropa, SHimoliy va Janubiy Amerika, Avstraliya qit'alarida hamda qisman Afrika qit'asining janubiy qismida va Osiyo qit'asining sharqiy qismida tarqalgan.

Xristianlik eramizning boshida Rim imperiyasining sharqiy qismida Falastin erlarida vujudga keldi. Iso Masih (Iisus Xristos) Bibliyaning xabar berishiga ko'ra, xristianlik ta'limotining asoschisi bo'lib, u Rim imperiyasi tashkil topganining 747 yili Falastinning Nazaret qishlog'ida bokira qiz Maryamdan Xudoning amri bilan dunyoga keldi. YAngi eraning boshlanishi ham Iso Masihning dunyoga kelishi bilan bog'liq.

Eramizning boshlarida yahudiylar hokimiyatning uch tabaqasi bilan bog'liq og'ir tushkunlikni boshdan kechirar edilar. Bir tomondan Rim imperatori va uning joylardagi noiblari, ikkinchi tomondan Falastin podshohi Irod Antipa, uchinchi tomondan esa ruhoniylar xalqni turli soliqlar va majburiyatlar bilan ko'mib tashlagan edilar. Xuddi shu davrda yahudiylar o'rtasida kutilayotgan xaloskorning kelishi yaqinlashib qolganligi haqida xabar tarqatuvchilar paydo bo'ldi. Ular xalqni kutilayotgan *xaloskor* kelishiga tayyorlash uchun chiqqan edilar. SHunda Iso Masih Yahudiylikni isloh qilish va uni turli xurofotlardan tozalash g'oyasi bilan chiqib, xristian diniga asos soldi. YAhudiylar uni va uning izdoshlarini Falastindan quvg'in qildilar. Isoning 33 yoshida fitnachilikda ayblab qatl etishga hukm qildilar.

Isoning tarixiyligi xususida diniy va diniy bo'lmagan manbalar orasida ixtilof mavjud: xristianlik manbalari Isoning o'zi xudo bo'la turib, insoniyatning gunohlarini o'ziga olish uchun odam qiyofasida tug'ilganini, uning tarixiy shaxs ekanini ta'kidlab, uning hayot tarzini, insonlar bilan muloqoti haqidagi keng ma'lumotlarni bersada, diniy bo'lmagan manbalarda Isoning nomi uchramaganligini nazarda tutib, u tarixiy emas, balki afsonaviy shaxsdir deguvchilar ham bor.

Iso nomiga qo'shiluvchi Masih so'zi qadimiy yahudiy tili - *ivrit*dagi «*moshiax*» so'zidan olingan bo'lib, «silangan» yoki «siylangan» ma'nolarini beradi. Grekchada bu so'z «xristos» («christos») shakliga ega. Bu dinning «*xristianlik*» yoki «*masihiylik*» deb atalishi ham shu so'zlar bilan bog'liq. Bundan tashqari xristianlik Iso Masihning tug'ilgan qishlog'i - «Nazaret» bilan bog'lab, *nazroniyya* deb ham atalgan. Keyinchalik bu nom *nasroniyya*, *nasroniylik* shaklini olgan.

Iso Masih o'z ta'limotini o'zining 12 o'quvisi *Apostollar - Havoriylarga* o'rgatdi. Ular esa Isoning vafotidan keyin ustozlarining talimotlarini har birlari alohida-alohida tarzda kitob shakliga keltirdilar. Bu kitoblar *Bibliyaning «YAngi ahd»* qismini tashkil etadi.

Xristianlikning ta'limoti. Manbalar xabar berishicha, xristianlik yahudiy muhitida yuzaga kelgan. Bu esa xristianlikning Yahudiylikdan ko'p jihatdan ta'sirlanishiga sabab bo'ldi. Xristianlikning asosiy g'oyasi - Isoning odamzodning xaloskori «messiya» ekanligi Yahudiylikda mavjud bo'lib, oxiratga yaqin kelishi kutilayotgan xaloskor haqidagi ta'limotdan kelib chiqqandir.

Keyinchalik bu ta'limot Xudoning mujassamlanishi yoki Isoning ikki mohiyati - odam mohiyati, xudo mohiyati haqida «gunohni yuvish», ya'ni Isoning o'zini ixtiyoriy tarzda qurbon qilishi haqiqatdagi ta'limot bilan mustahkamlanadi. Xristianlik muqaddas ruh ota-xudo, o'g'il-xudo va muqaddas ruh - uch yuzlik xudo to'g'risidagi ta'limot, jannat va do'zax, oxiratda go'yo dunyoning oxiriga borish, Isoning qaytishi haqida va boshqa aqidalarni o'z ichiga oladi.

Xristian jamoasining shakllanishi, uning aqidalarini tartibga solinishi, cherkov munosabatlarining ishlab chiqilishi, diniy tabaqalar tuzumining vujudga kelishi eramizning IV asr boshlarida 324 yili xristianlik Rim imperiyasida davlat dini deb e'lon qilinganidan so'ng amalga oshdi.

325 yili tarixda birinchi marta Rim imperatori Litsiniya imperiya hududidagi xristian jamoalarini o'zaro kelishtirish va tartibga solish maqsadida Nikey shahrida I Butun Olam Xristian Soborini chaqirdi. 381 yili Konstantinopolda II Butun Olam Xristian Sobori bo'lib o'tdi. Bu soborlarda xristianlik ta'limotining asoslari qabul qilindi va bu asoslar 12 qismda ifodalandi.

- Birinchi qismda olamni yaratgan Xudo haqida so'z yuritiladi.
- Ikkinchi qismda Xudoning o'g'li Isus Xristosga imon keltirish haqida so'z boradi.
- Uchinchi qismda ilohiy mujassamlashuv haqida so'z yuritilib, unga ko'ra, Iso Xudo bo'la turib, bokira Bibi Maryamdan tug'ilgan va inson qiyofasiga kirgan.
- To'rtinchi qismda Isoning azob-uqubatlari va o'limi haqida so'z ketadi. Bu gunohlarning kechirilishi haqidagi aqidadir. Bunda Isoning tortgan azoblari va o'limi tufayli Xudo tomonidan insoniyatning barcha gunohlari kechiriladi deb e'tiqod qilinadi.
- Beshinchi qismda Isoning xochga mixlanganidan so'ng uch kun o'tib qayta tirilganligi haqidagi aqida keladi.
- Oltinchi qismda Isoning meroji haqida so'z yuritiladi.
- Ettinchi qismda Isoning nuzuli (ikkinchi marotaba erga qaytishi) haqida so'z yuritiladi.
- Sakkinchi qism Muqaddas Ruhga imon keltirmoq borasidadir.
- To'qqizinchi qism cherkovga munosabat haqida.
- O'n birinchi qism o'lganlarning ommaviy tirilishi haqida.
- O'n ikkinchi qismda abadiy hayot haqida so'z yuritiladi.

Xristianlikning bundan keyingi falsafiy va nazariy rivojida avliyo Avgustinning ta'limoti katta rol o'ynadi. Beshinchi asr bo'sag'asida u dinning bilimdan afzal ekanligini targ'ib qila boshladi. Uning ta'limotiga ko'ra, borliq inson aqli bilishga oqizlik qiladigan hodisadir, chunki uning ortida ulug' va qudratli Yaratuvchining irodasi yashiringan.

Avgustinning taqdir haqidagi ta'limotida aytilishicha, Xudoga imon keltirgan har bir kishi najot topganlar safidan o'rin egallashi mumkin. Chunki imon taqdir taqozosidir.

Xristianlikdagi oqimlar. Xristian cherkovining Katolik va Pravoslav cherkovlariga ajralib ketishi Rim papasi va Istanbul Patriarxining xristian olamida etakchilik uchun olib borgan raqobati oqibatida vujudga keldi. Ajralish jarayoni Rim imperiyasining g'arbiy va sharqiy tafovutlari o'sib chuqurlashib borayotgan asrlardayoq boshlangan edi. 867 yillar orasida Papa Nikolay va Istanbul patriarxi Fetiy orasida uzil-kesil ajralish ro'y berdi va bu ajralish 1054 yili rasman tan olindi.

XVI asr boshlarida katolitsizmdan bir necha Evropa cherkovlari ajralib chiqishi natijasida xristianlikda protestantlik harakatlari vujudga keldi. Buning doirasida lyuteranlik, baptizm, anglikanlik va kalvinizm cherkovlari shakllandi. Bular bir cherkovning asosiy marosimlari jihatidan o'zlariga xos bo'lgan tomonlarga ega bo'lish bilan bir qatorda, bular ham o'z navbatida bir necha yo'nalishlar, mazhablar va oqimlarga bo'lindi.

1. Pravoslav oqimi. Pravoslav oqimi xristianlikning uch asosiy yo'nalishidan biri o'laroq, tarixan uning sharqiy shahobchasi sifatida ro'yobga chiqdi va shakllandi. Bu oqim asosan SHarqiy Evropa, YAqin SHarq va Bolqon mamlakatlarida tarqalgan. Pravoslav atamasi yunoncha *ortodoksiya* so'zidan olingan bo'lib, ilk davr xristian yozuvchilari asarlarida uchraydi. Pravoslaviening kitobiy asoslari Vizantiyada shakllandi, chunki bu yo'nalish u erdagi hukmron din edi.

Muqaddas kitob bo'lmish Injil va muqaddas o'gitlar IV-VIII asrlardagi etti butxona Soborlarining qarorlari, shuningdek Afanasiy Aleksandriyskiy, Vasiliy Velikiy, Grigoriy Bogoslov, Ioann Damasskiy, Ioann Zlatoust kabi yirik cherkov xodimlarining asarlari ushbu oqim ta'limotining asosi deb tan olingan.

Xristianlikning SHarqiy tarmog'i bo'lmish pravoslaviyaning rivojlanishi jarayonida 14 Mustaqil (avtokefal) cherkovlari: Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Quddus, Rus,

Gruziya, Serb, Rumin, Bolgar, Kipr, Ellada, Albaniya, Polsha, CHexoslovakiya, Amerika cherkovlari shakllangan.

Pravoslav oqimida sirli rasm-rusumlar muhim o'rin egallaydi. CHerkov ta'limotiga ko'ra, bunday paytlarda Xudo tomonidan dindorlarga alohida savoblar nozil bo'ladi.

CHO'qintirish - sirli hodisasi. Bunda dindor o'z tanasini uch marta suvga botirishi Xudotani, O'g'ilni va Muqaddas ruhni chaqirish bilan ruhiy tug'ilishni kasb etadi.

Badanga eleyni surkash ham sirli bo'lib, bunda dindorga Muqaddas ruhning ruhiy hayotga qaytaruvchi va chiniqtiruvchi ehsonlari ulashiladi.

Poklanishning sirliligi. Unda dindor non va vino ko'rinishida o'z badanida Iso qonini abadiy hayotga tayyorlaydi.

Nadomatning sirliligi shundaki, dindor o'z gunohlarini din peshvosi oldida tan oladi, din peshvosi esa uning gunohlarini Iso nomidan kechiradi.

Ruhoniylkning sirliligi u yoki bu shaxsni ruhoniyl darajasiga ko'tarish uchun episkopning qo'lini o'sha shaxs badaniga tegizishi (yoki qo'yishi) orqali amalga oshiriladi.

Badanni eley bilan ishqalash sirida Xudoning ruhiy va jismoniy zaifliklarni tuzatuvchi lufu marhamatidan umid qilinadi.

Pravoslav cherkovi bayramlar va diniyl marosimlarga alohida ahamiyat beradi. *Post* diniyl marosimi odatda, katta cherkov bayramlaridan oldin o'tkaziladi. Postning mohiyati inson ruhini tozalash va yangilash, diniyl hayotning muhimi voqealariga tayyorgarlikdan iborat.

Rus Pravoslavliyasinyl ko'p kunlik postlari to'rtta: Pasxa oldidan, Pyotr va Pavel kuni oldidan, Bogoroditsa uyqusidan oldin va Iso tug'ilgan kundan oldin.

Buyuk bayram ichida Pasxa birinchi o'rinda turadi. Pasxa Isoning o'lganidan so'ng qayta tirilganini nishonlab o'tkaziladigan bayram. U yilning 22 apreldan may oyining birinchi yakshanbasigacha o'tkaziladigan bayram. U «O'tsovskiy den»dan avval o'tkaziladi. Pasxaning tarixi Yahudiylkdagi *pesax* bayrami bilan bog'liq bo'lib, u yahudiylarning Misrdan qochib chiqishi va ozodlikka erishishini nishonlanishidir. Xristianlik Yahudiylkdan to'la ajralib chiqqach pasxa yangicha tus olgan.

Pasxadan so'ng pravoslav dinining o'n ikki kunlik o'n ikki muhim bayrami boshlanadi. Ular: *Iso tug'ilishi, Sretenie, Isoni cho'qintirish, Preobrajenie, Quddusga kirish, Isoning osmonga ko'tarilishi, Troitsa Muqaddas butning osmonga ko'tarilishi, Blagoveuanie* (Injilning nozil bo'lishi), *Rojdestvo Bogoroditsû* (Isoning xochga osilishi) va hakozi.

2. Katolik oqimi. Xristianlikning yirik yo'nalishlaridan biri katoliklardir. U Evropa, Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida tarqalgan bo'lib, muxlislari taxminan 800 mln. kishini tashkil etadi.

Katolitsizm *umumiy, dunyoviy* degan ma'nolarni ifodalaydi. Uning manbai - uncha katta bo'lmagan Rim Xristian jamoasi bo'lib, rivoyatilarga ko'ra uning birinchi Episkopi apostol Petr bo'lgan.

Katolitsizm da Bibliyani sharhlash huquqi faqatgina ruhoniylarga beriladi, chunki ular uylanmaslik haqidagi diniyl talabga amal qiladilar. Diniyl ibodatlar dabdabali va sohtalashtirilgan ko'rinishga ega, diniyl o'qish, duo, iltijolar lotin tilida olib boriladi. provslaviyadagi kabi katolitsizm da ham farishta, ikona, ilohiy kuch, chirimaydigan marhum jasadlariga sig'inish odatlari mavjuddir.

Katolitsizm xristianlikning yo'nalishlaridan biri sifatida uning asosiy aqida va qoidalarini tan oladi, biroq diniyl ta'limot, sig'inish va tashkiliyl masalalarda bir qator xususiyatlar bilan ajralib turadi.

Katolik diniyl ta'limotning asosini Muqaddas kitob va Muqaddas yozuvlar tashkil qiladi. Biroq Pravoslav cherkovidan farqli o'laroq katolik cherkovi Muqaddas yozuvlar deb nafaqat avvalgi etti Butun Olam Xristian Soborlarining qarorlarini, balki hozirgacha bo'lib o'tgan barcha Soborlar qarorlarini, bundan tashqari Papaning maktublari va qarorlarini ham hisoblaydi.

Katolik cherkovi tashkiloti qat'iy markazlashuv bilan ajralib turadi. Rim papasi bu cherkovning boshlig'i. U diniy axloq masalalariga oid qonun-qoidalarni belgilaydi. Uning hokimiyati dunyoviy soborlar xokimiyatidan yuqori turadi.

Katolik cherkovining markazlashuvi jumladan diniy ta'limotni noan'anaviy tahlil qilish (sharhlash) huquqida aks etgan dogmatik taraqqiyot tamoyilini keltirib chiqaradi. Masalan, Pravoslav cherkovi tomonidan tan olingan diniy ramzda ta'kidlanishicha, Muqaddas ruh *ota xudodan* kelib chiqadi. Katolik aqidasi ko'ra esa Muqaddas ruh *ota xudodan* va *o'g'il xudodan* kelib chiqadi. Cherkovning najot borasidagi roli haqida ham o'ziga xos alohida ta'limot shakllangan. Najotning asosi imon va xayrli ishlar hisoblanadi. Cherkov, Katolik ta'limotiga ko'ra, xayrli zaruriy ishlar xazinasiga Iso tomonidan yaratilgan «Xayrli ishlar zaxirasiga» ega.

Cherkov Iso, Bibi Maryam, Muqaddas Ruh nomidan bu xazinani tasarruf qilish, undan muhtojlarga ulashish, ya'ni gunohlarni avf etish, nadomat chekuvchilarga pul yoki tufha evaziga avf - kechirim tufha qilish huquqiga ega. Pul evaziga yoki cherkov oldidagi xizmatlari uchun gunohlarini kechirish - *indulgensiya* haqidagi ta'limot mana shundan kelib chiqqan.

A'rof haqidagi (do'zax va jannat oralig'idagi mavze) aqida faqat katolik ta'limotida mavjud. Gunohi katta bo'lmagan gunohkorlarning ruhi u erda o'tda kuyadi (ehtimol bu vijdon va nadomat azobining ramziy in'ikosidir), keyin jannatga yo'l topadi. Ruhning a'rofda bo'lish muddati xayrli ishlar tufayli qisqartirilishi (ibodat va cherkov foydasiga xayr-ehson qilish bilan) mumkin. Bu ibodat va xayr ehsonlar o'lganlar xotirasiga yaqinlar tomonidan qilinadi.

A'rof haqidagi ta'limot I asrdayoq paydo bo'lgan edi. Pravoslav va Protestant cherkovlari a'rof haqidagi ta'limotni rad etadi.

Bundan tashqari, pravoslav dini ta'limotidan farqli o'laroq, katolik yo'nalishida papaning begunohligi haqidagi aqida ham bor. Bu aqida 1870 yildagi birinchi Vatikan soborida qabul qilingan. Farb cherkovining Bogoroditsaga nisbatan alohida e'tibori 1950 yilda papa Piy XII tomonidan kiritilgan, Bibi Maryamning meroji haqidagi aqidada o'z aksini topdi. Katolik ta'limoti pravoslav ta'limoti kabi etti asrorni tan oladi, biroq bu asrnlarni talqin qilinishidan qarashlar mos kelmaydi. Masalan, pricheshenie (tamaddi) qilish qattiq non bilan, (pravoslavieda bo'ktirilgan non bilan) dunyoviy (miryane)larga non va vino bilan shuningdek faqat non bilan amalga oshiriladi. Cho'qintirish sirini o'tash paytida suv sepiladi (cho'qintiriluvchiga), muz ostidagi suvga cho'ktirilmaydi.

Miropomazanie (cho'qinuvchining peshonasiga eley surkash) etti-sakkiz yoshlarda amalga oshiriladi, go'dakligida emas. Bunda o'spirin (bola) yana bitta ismga ega bo'ladi. Bunda u o'sha avliyoning qilmishlari va g'oyalarini maqsad qilib qo'yadi. Shunday qilib, bu rusumning ijro etilishi imon mustahkamlanishiga xizmat qilishi zarur.

Pravoslavlarda nikohsizlik rusumini faqat qora ruhoniylar qabul qiladi. Katoliklarda esa nikohsizlik (selibat) Papa Grigoriy VII tomonidan joriy qilingan qoidaga ko'ra barcha ruhoniylar uchun majburiydir.

Din markazi - ehromdir. Dinning muhim elementlari cherkovga qatnovchilar hayotining maishiy asoslarini tartibga soluvchi bayramlar, shuningdek postlardir.

Milodiy post katoliklarda *advent* deb ataladi. U Avliyo Andrey kunidan keyingi birinchi yakshanbada - 30 noyabrda boshlanadi. Ular uch ibodat bilan: yarim tundagi, ertalabki va kunduzgi ibodat bilan nishonlanib, Bibi Maryam homilador bo'lishi, Isoning tug'ilishi va dindorning qalbida bo'lishi kabi ramziy ma'noni anglatadi. O'sha kuni tazim qilish uchun ehromlarda go'dak Isoning figurasi qo'yilgan yasllar o'rnatiladi.

Katolik ierarxiyasida uch darajadagi ruhoniylar bor: diakon, ruhoniy (kyure, pater, kenz) Episkop. Episkopni papa tayinlaydi. Papani kardinal kollegiya saylaydi. Bunda umumiy ovozning uchdan ikki qismi plyus 1-ovoz (yashirin ovoz berish yo'li bilan) II Vatikan soborida (1962-1965 yillar) cherkov hayotining barcha jabhalarini yangilash, zamonaviylashtirish jarayoni boshlandi. Birinchi navbatda ibodat an'alariga tegishli bo'ldi. Masalan, ibodatni lotin tilida olib borishdan voz kechildi.

3. Protestantizm dini. Protestantizm tarixi Martin Lyuterdan (1483-1546) boshlanadi. U birinchi bo'lib katolik cherkovi bilan aloqani uzdi va protestant cherkovining asosiy qoidalarini ishlab chiqdi va uni himoya qildi. Bu nizomga ko'ra, insonning Xudo bilan bevosita muloqoti mumkin. Lyuterning diniy va dunyoviy hokimiyatga qarshi chiqishlari, katolik dindorlarning imonni va vijdonni inson bilan Xudo o'rtasidagi vositachi sifatida nazorat qilish haqidagi mulohazalarga qarshi chiqishi jamoatchilik tomonidan favqulodda diqqat bilan tinglandi.

Protestantizmning mohiyatiga ko'ra, ilohiy lutfu marhamat insonlarga cherkovning vositasisiz, bevosita in'om etiladi. Inson najot topishi uning shaxsiy e'tiqodi va Isoning vositasi orqali ro'y beradi. Avom ruhoniylardan farqlanmaydi, ruhoniylar hamma dindorlarga bir xilda joriy etiladi.

Protestantlik diniy marosimlarning ko'pchiligini bekor qildi, faqatgina lyuteranlikda non va vino bilan cho'qintirish saqalanib qoldi.

O'lganlarga bag'ishlangan duo o'qish, aziz-avliyolarga sig'inish, muqaddas murdalarga, sanamlarga topinish bekor qilindi. Ibadat uylari ortiqcha hashamlardan, mehroblardan, sanamlar, haykallardan tozalandi, ruhoniylarning uylanmaslik shartlari bekor qilindi. Bibliya milliy tillarga tarjima qilindi, uni sharhlash har bir xudojo'ning eng muhim burchi bo'lib qoldi.

Asrorlardan faqat *cho'qinish* va *mansublik* (cherkovga) e'tirof etiladi. Ibadat va'z-nasihatlar, birgalikdagi ibodat va suralarni kuylashdan iborat bo'ldi. Protestantlar Bogoroditsa shaxsiyatini, a'rofn tan olmaydilar.

Lyuter tomonidan tuzilgan reformatsiya bosh taomillari 95 tezis shaklida yozib bergan. Ular Vittenbergning Nasriy cherkovining shimoliy eshiklariga yozib qo'yilgan. Mana shu tezislardan biri: Iso payg'ambar: «Tavba qiling, chunki samoviy shohlik yaqinlashib qoldi» deb jar solganida shuni ta'kidlaydiki, imon keltirganlar hayoti boshdan-oyoq to'xtovsiz tavba-tazarrudan iborat bo'lmog'i darkor.

Tavba-tazarru ruhoni (avliyo) oldidagi birgina tazarrudan iborat emas. Birinchi to'rt tezisda, Lyuter ta'kidlaydiki, haqiqiy tavba uzoq muddatli jarayondir, birgina xatti-harakat bilan ro'yobga chiqmaydi.

Papa faqat o'zi belgilagan jazoni olib tashlashi mumkin. Cherkov hech qaysi samoviy jazodan insonni ozod qila olmaydi. Tavba-tazarru qonunlari tiriklar uchun joriy qilinadi (belgilanadi). Bu erda va keyingi bir qancha tezislarda papaning a'rof ustidan hukmronligi rad etiladi.

«Ruhlar uchun indulgensiya olgan shaxslarga tavbu-tazarru qilish talab qilinmaydi», degan ta'limot Iso ta'limoti emas. CHindan tavba qilgan kishilarni Xudo gunohlarini kechadi va abadiy azobdan ozod qiladi. Gunohkor papa yorlig'isiz ham bunday mag'firatdan umid qilishi mumkin.

Lyuter bir necha tezislarda ta'kidlaydiki, chindan tavba qilgan, nadomat chekkan xristian (nasoro) «samoviy jazoga shoshilmaydi, ya'ni unga samoviy jazo joriy etilmaydi».

Cherkovning haqiqiy xazinasi muqaddas Injil va xudo marhamatidir. Lyuterning ta'kidlashicha, «xayrli amallar xazinasi»ning mavjudligi kambag'allar uchun emas boylar uchun foydalidir, bu xazinalarga papa marhamati bilan emas, o'z amallari bilan erishuvi mumkin. Bu xil vositalar bilan Xudoning mehrini qozonmoqni Lyuter sarob deb ataydi.

Haqiqiy xristian Isoga ergashish istagi bilan yonmog'i zarur. Najot yo'li ruxsatnoma yorlig'ida emas, balki chin yurakdan nadomat chekmoq va tavba qilmoqdadir.

1517 yili 31 oktyabrda jamoatchilik hukmiga havola qilingan tezislar shundan iborat. Keyinchalik bu kun protestantlar bayrami bo'lib qoldi.

Kalvinizm. Diniy islohotning boshqa bir yirik arbobi Jan Kalvin (1509-1564) edi. Uning 1536 yilda nashr etilgan «Xristian dinidagi ko'rsatmalar» degan bosh asari, protestantizm ta'limot sifatida shakllanganidan keyin yangi bir diniy yo'nalish - kalvinizmning asosi bo'lib qoldi.

Dastlabki islohot arboblardan farqli o'laroq, Kalvin uchun diqqat markazi Injil emas Tavrot bo'lib qoladi. Kalvin absolyut taqdir haqidagi ta'limotni ishlab chiqdi. Bu ta'limotga ko'ra, barcha odamlar xudoning biz uchun noma'lum bo'lgan irodasiga asosan mag'firat qilinganlar va

mahkum etilganlar toifasiga bo'linadi. Inson va imon, na «xayrli ishlar» bilan taqdirga yozilganni o'gartira olmaydi: mag'firat qilinganlar najotga mahkum, mag'firatdan mahrum bo'lganlar esa abadiy azobga mahkumdirlar. Taqdir haqidagi ta'lim shunday asosga qurilganki, Iso ham bizning gunohlarimiz uchun azobu uqubatlarga giriftor qilingan edi.

Protestant cherkovining kalvinistik yo'nalishdagi davomchilari (kalvinistlar yoki reformatorlar) SHotlandiya, Gollandiya, SHimoliy Germaniya, Fransiya, Angliyada keng obro'ga va ta'sirga ega edilar.

Presviterianlar. Presviterianlik kalvinistik cherkovdan kelib chiqqan bo'lib, (yunoncha eng eski) mo'tadil puritanlardir. 1592 yili SHotlandiya parlamenti bu ta'limotni asosiy mafkura deb hisoblash haqida qaror qabul qilgan. Bu jamoa boshida uning a'zolari tomonidan saylangan presviter turadi. Jamoalar mahalliy va davlat ittifoqlariga birlashadi. Diniy marosim ibodat, presviterning mav'izasi, oyatlarni kuylashdan iborat. Liturgiya bekor qilgan, na «din ramzi» va na «otche nash» o'qilmaydi. Faqat dam olish kunlari bayram kuni deb hisoblanadi.

Anglikan cherkovi. Anglikan cherkovi - Angliyaning davlat cherkovi 1534 yilda mahalliy katolik cherkovi Rim qiroli Genrix VIII ni cherkov boshlig'i deb e'lon qildi, ya'ni cherkov qirol hokimiyatiga bo'ysundirildi. XVI asr o'rtalariga kelib ibodatni ingliz tilida olib borish joriy etildi, postlar bekor qilindi, but va sanamlar olib tashlandi, ruhoniylar uylanmasligi majburiy bo'lmay qoldi. «Mo'tadil yo'l» ta'limoti, ya'ni Rim katolitsizmi va protestanizm orasidagi o'rtacha yo'l shakllandi. Anglikan diniy ta'limoti «Umumiy ibodatlar kitobi»da aks ettirilgandir.

Baptizm. Protestant ta'limotining eng ko'p sonli davomchilari baptistlardir. Baptizm (yunoncha «suvga cho'ktirish») XVII asr boshlarida vujudga kelgan bo'lib, hozirgi kunda dunyoning 130 mamlakatida o'z tarafdorlariga ega. Bu ta'limot tarafdorlari faqat o'spirinlarnigina cho'qintirishga olib boradilar. «Hech kim, jumladan, ota-onalar ham kishi uchun biror dinni tanlay olmaydi. Kishi dinni ongli ravishda o'zi ixtiyor qilmog'i zarur», degan qoida baptistlar va zabur xristianlarining asosiy qoidasidir, ularda ibodat o'ta soddalashtirilgan bo'lib, diniy qo'shiq, ibodat va mav'izadan iborat. Zabur xristianlari to'rtta rusumni saqlab qolishgan: cho'qintirish, (o'spirinlar uchun) tanovul, nikoh, qo'l bilan silab qo'yish. Bu xristianlar uchun but ehtirom ramzi emas.

Adventistlar harakati. Adventistlar (lotincha - kelish) harakati Amerikada XIX asrning 30 yillari og'ir iqtisodiy buhron (krizis), umumiy ishsizlik davrida vujudga keldi. Uning asoschisi Vilyam Miller (1782-1849). Adventistlar bir necha mustaqil cherkovlarga bo'lingan bo'lib, ularning eng kattasi «*Ettinchi kun adventistlari*». Ularning asosiy g'oyasi Isoning ikkinchi bor erga tushishi va insoniyatni xalos etib, shayton va uning tarafdorlarini bilan urushib, ularni mutlaq yakson qilishidir. Ular kishilarni Isoni kutib olish uchun yaxshi axloqli bo'lishga chaqiradi. Adventistlar dindorlardan o'z mablag'laridan o'ndan birini cherkov hisobiga o'tkazishlarini va tinmasdan targ'ibot ishlarini olib borishlarini talab qiladi. Iso payg'ambarning ikkinchi marta erga qaytishi haqidagi bashorat *najot yo'li* deb hisoblanadi.

Hozirgi paytda Farbiy hamda SHarqiy cherkovlarning rahbarlari ko'p asrli ixtiloflarning ayanchli oqibatlarini bartaraf qilishga intilmoqdalar. Masalan, 1964 yili Rim Papasi Pavel VI va Konstantinopol patriarxi Afinagor ikkala cherkov vakillarining XI asrda aytgan o'zaro qasamyodlarini tarqoqligini bartaraf qilish uchun birinchi qadam qo'yildi.

Pavlusning tarjimai holi

Masihiylikda Pavlus (Pavel) ismli shaxs katta o'rin tutgan. Masihiylikdagi e'tiqod va amallar, diniy manbalardan ko'plari unga nisbat beriladiki, hech kim bu borada undan o'zib ketmaydi. U o'zining serharakatliligi, tinib-tinchimasligi va mag'ribu mashriq uzra jahongashtaligi bilan biror joyda muqim turmas, doimo bir joydan ikkinchi joyga o'tib yurardi va masihiylikning eng ashaddiy dav'atchisi hisoblanar edi. Masihiylar u tutgan yo'ldan ta'sirlanganlar va uning xabarlarini hamda so'zlarini o'zi bitib tartiblagan maktublar orqali yoki o'zi bitmasa ham ko'pchilikka yuborilgan ma'ruzalarini naql qilib keltirilgan xabarlar orqali o'rganganlar.

Masihiylar Pavelning yo'rig'idan yurishdi, unga ergashishdi va uni o'zlariga birinchi namunaviy (ideal) shaxs deb bilishdi. SHunday ekan, biz uning avvalgi masihiylikdagi o'rni hozirgi masihiylikdagi kabi bo'lganmi-yo'qmi, buni bilishimiz uchun uning tarixiga nazar solishimiz kerak bo'ladi.

Pavel haqida biror narsani ziyoda qilib yubormaslik va masihiylar nazdida uning qanday shaxs ekanligini ko'rsatmoq uchun, u haqda so'z yuritganda masihiylik manbalaridan chetga chiqmaymiz.

«Havoriylarning faoliyati» (H.F.) kitobida («YAngi ahd»ning bir qismi) Pavlus hayoti batafsil yoritiladi va uning qilgan ishlari ushbu kitobning eng katta qismini tashkil qiladi. Unda Pavelning tug'ilgan joyi Tars shahri ekanligi, o'zi Orshalim (Quddus)da tarbiya topgani, asl ismi SHoul ekanligi aytib o'tilgan. Mana bu 22-bobning 3-oyati: «Men yahudiyman. Kilikisning Tars shahrida tug'ilgan bo'lsamda, ushbu shaharda (O'rshalimda) tarbiyalanganman».

Yana uning farziylardan ekanligi haqida ham xabar qilgan. 2-3-bobda aytiladi: «Ularning bir qismi saduqiy va boshqa qismi farziy mazhabidan bo'lganni Pavel bilgach, kengashga baland ovoz bilan xitob qilib:

- Birodarlar! Men farziyman, ham farziyning o'g'liman. Men o'liklarning tirilishiga qattiq e'tiqod qilganim uchun meni tergayaptilar, - dedi».

Masihiylikdagi kitoblar Pavelning yahudiylardan ekanligiga ittifiq qiladi. Lekin «Havoriylarning faoliyati» (qisqacha-H.F.) kitobida uning rimliklardan ekanligiga ham dalolat qiluvchi so'zlar bor. 22-bobning oxirida aytiladi:

Uni tasma bilan bog'lashayotgan vaqtda,

Pavel yonida turgan yuzboshiga:

- Rim fuqarosini hukm qilmay qamchilash, sizningcha qonunga mos keladimi? - deb so'radi.

YUzboshi buni eshitgach, borib mingboshiga xabar berdi.

- Qarang, siz nima qilmoqchisiz o'zi? Bu odam Rim fuqarosi ekan-ku, - dedi. SHunda mingboshi Pavelning yoniga kelib:

- Menga aytingchi, siz Rim fuqarosimisiz? - deb so'radi.

- Ha, - dedi Pavel. Mingboshi:

- Men bu fuqarolikka ko'p pul bilan ega bo'lganman, - dedi . Pavel:

- Men hatto bu fuqarolikda tug'ilganman, - deb javob berdi.

SHunda Pavelni so'roq qilmoqchi bo'lganlar darhol undan qo'l tortishdi.

Mingboshi ham uning Rim fuqarosi ekanligini bilgach, uni bog'lab qo'ygani uchun qo'rqib ketdi».

Mana bular shubhasiz qarama-qarshi fikrlardir. To'g'rirog'i, u yahudiy ekanligi bo'lsa kerak, chunki u o'zining qamchilanishini bilgach, o'zini rimlik deb atadi va hiyla ishlatib qamchidan qutilish uchun o'zini rimlik deb da'vo qildi. Hiyla ish berib Pavel (jazodan) omon qoldi va uni yana bir bor keltirganlarida ham mingboshi uni qamchilatmadi.

«H.F.» da Pavel o'zining farziy ekanligini baland ovoz bilan xitob qilib aytishi saduqiylar bilan farziylar o'rtasida ixtilof chiqishi uchun bo'lgan edi. Kitobda Pavel o'zini farziy deb tan olgan o'rinda «ularning bir qismi saddiqiy va boshqa qismi farziy mazhablaridan bo'lganini Pavel bilgach:» degan so'zlar kelgan. Demak Pavelning bunday xitob qilishi ular o'rtasida kelishmovchilik chiqarib, ularning zararidan bir tomonning himoyasi orqali najot topish uchun bo'lgan.

Haqiqatda u xohlagan ba'zi narsa ro'y berdi va ular o'rtasiga nifoq tushib, qattiq janjallasha boshladilar, bu voqea «H.F.» kitobining 23-bobida zikr qilingan. SHunday ekan biz bu narsani uning millatini ko'ngil taskin totgudek aniqlay olmaymiz.

Millati qaysi bo'lishidan qat'iy nazar ushbu Pavel hayotining avvalgi bosqichida masihiylikning ashaddiy dushmanlari, masihiylarga eng ko'p hiyla-nayrang ishlatadigan, bu dinga kirganlarga eng ko'p qiynoq - aziyatlar beradigan odam edi. Bu narsa «H.F.» kitobining ko'p o'rinlarida zikr qilingan. SHu kitobning 8-bobida aytiladi:

«O'sha kunning o'zida Quddusdagi imonlilar jamoasiga qarshi keskin quvg'in davri boshlandi. Havoriylardan boshqa hamma yahudiylardan qochib, Samariyaning har xil joylariga

tarqab ketdilar. Ba'zi dindor odamlar Stefanni ko'mib, u uchun katta yig'i qiladilar. SHoul esa imonlilar jamoatini talon-taroj qilar edi. Uyma-uy yurib, erkakmi, xotinmi, hammani sudrab qamoqxonaga berar edi».

9-bob avvalida aytiladi: «SHoul hali ham Iso Masihning shogirdlariga qarshi qatlu qirg'in tahdidlari bilan nafas olib yurar edi. U oliy ruhoniyning huzuriga borib, Damashq shahridagi yaxudiy ibodatxonalari uchun maktublar so'radi. Bu ta'limotni izidan borayotgan kimsani topsa, u erkak yo xotin bo'lishidan qat'inazar, kishanlab Quddusga keltirmoq niyatida edi».

«Havoriylarning faoliyati» kitobining bir necha o'rinlarida uning ushbu o'z o'tmishini e'tirof etgani keltirilgan.

22-bobda Pavel yahudiylarga xitoban u bunday deydi:

«Bugun bu erda yig'ilgan hammalaringiz kabi men ham ota-bobolar Qonuni yo'rig'ida jiddiy tarbiyalanib, Xudo uchun fidoiy bo'lib kelganman. Hatto bu Iso yo'lining izbosarlarini erkakmi, ayolmi demasdan hammasini bog'lab zindonlarga topshirar, o'lasini qilib quvardim. Ana, omiy ruhoniylar bilan oqsoqollarning hammasi mening guvohlarimdir. Men ulardan Damashqdagi yahudiy birodarlariga yozilgan maktublar olib, u erda yashagan Isoga imon keltirganlarni jazolash uchun Quddusga kishanlab keltirmoq niyatida yo'lga tushgan edim».

Lekin «H.F.» kitobi masihiylarga ana shunday nayranglar ko'rsatgan, qiyriq-aziyatlar etkazgan ushbu odamning shayton va tog'ut yo'lidan masihiylikka to'satdan kirib qolganini ta'kidlaydi, ammo bir yo'lni yoki e'tiqodni qabul qilish uchun bo'ladigan tayyorgarlik yoki turtkilar haqida lom-mim demaydi.

9-bobda aytiladi: «Yo'li Damashqqa yaqinlashganda, to'satdan osmondan tushgan nur uning atrofini yoritib yubordi. U erga yiqilgan zahoti:

- SHoul, SHoul ! Nega meni quvg'in qilayapsan? - degan ovozni eshitdi. SHoul:

- E Rabbii, Sen kimsan? - dedi.

- Men sen quvg'in qilayotgan Isoman, Menga qarshi ketishing qiyin, - dedi u. SHoul vahimalanib, titroq bilan:

- E Rabbii , nima qilishimni buyurasan? - dedi. Iso unga:

- Qani o'rningdan turib shaharga kir, unda nima qilishing kerakligi senga aytiladi, - dedi.

Pavlus yoki SHoul masihiylikka kirdi va Iso Masih shogirdlari bilan bog'lanishga harakat qilib ko'rdi. Lekin shogirdlar undan xavf qilib iymoniga ishonch hosil qilmadilar. SHunda Barnabo SHoulning iymoniga guvohlik berib, yo'lda sodir bo'lgan voqeani so'zlab berdi».

«X.F.» kitobining 9-bobida aytiladi: «SHoul Quddus shahriga etib borgach, u erdagi Iso shogirdlariga qo'shib inoqlashishga urindi. Lekin u Isoning shogirdi bo'lganligiga hech kim ishonmay undan qo'rqishardi. O'shanda Barnabo SHoulni havoriylarning huzuriga boshlab keldi va uning yo'lida Isoni qanday ko'rib, Iso unga nima deb so'zlaganini, Damashqda Isoning nomi bilan qanday dovyuraklik bilan va'z aytganini ularga aytib berdi».

SHu vaqtdan boshlab SHoul masihiylikni targ'ib qilishdagi faol bir quvvat va doimiy harakatga aylandiki, bunga «H.F.» kitobi dalolat qiladi. Pavel o'z safarlarida Barnabo bilan hamroh bo'ldi. Keyin esa ular o'rtasida ixtilof chiqdi va ajralib ketdilar.

Ana shu nuqtaga etganda muhim bir masala mavhum bo'lib qolyapti. «H.F.» kitobi bizlarga Pavelning o'zi da'vat qilayotgan va o'n to'rtta maktubida tartiblagan masihiylikni kimdan olgani, o'rganganini bayon qilib bermaydi. (Ba'zi YOzuvchilar «H.F.» kitobini Lukaga nisbat berish o'rniga Pavelga nisbat beradilar) masihiylik kitoblari u masihiylik asoslarining kimdan qabul qilib olganini bayon qilmagan. Balki ular Pavel birovdan o'rganishga muhtoj emas, deb e'tiqod qilsalar kerak. CHunki u masihiylikda dushman kofir darajasidan ularning e'tiqod bo'yicha payg'ambar darajasiga ko'tarilgan va vahiy orqali ilhom bilan gapiradigan shaxsga aylangan. Demakki, u o'rganish va dars qilishga muhtoj emas edi, chunki vahiy unga kifoyadir.

SHoul turli iqlimlarda kanisalar tashkil qildi, da'vat bilan mashg'ul bo'ldi, ma'ruzalar qildi. Maktublar bitdi. Keyinchalik uning maktublari e'tiqod asoslarini va ba'zi shar'iy amallarni o'z ichiga olgan ta'limiy risolalar bo'lib qoldi.

Aytishlaricha, u impearator 66 yoki 67 yili Neron qirg'inbarotlari vaqtida o'ldirilgan.

O'rta Osiyo xalqlari tarixida Xristian dini.

XI asrning oxirida xristianlikning SHarqqa tomon harakati va tarqalishi ommaviy tus oldi. Bu dinni mahalliy aholi orasida tarqatuvchilar SHarqning ayrim viloyatlariga ilgariroq kirib borganlar. 280 yildayoq Talos (Marke) cherkovlari qurilib bo'lgan, Samarqandda (310 yildan), Marvda (334 yildan), Hirotda (430 yildan), Xorazmda, Marida va O'rta Osiyoning boshqa shaharlarida episkopik, kafedra, missiyalar, keyinchalik Samarqandda, Maroda (430 yillar), Hirotda (658 yillar) episkoplikdan iborat diniy hududiy jamoalar, birlashmalar bo'lgan. Xurosonliklar va sug'diyonaliklar zardushtiylar, monaviylar, buddaviylar, bilan bir qatorda xristianlar ham bo'lgan.

O'rta Osiyo territoriyasida islomning tarqalishi davrlarida islom bilan xristianlik o'rtasidagi ziddiyatlar, kelishmovchiliklar keskinlasha boshladi. Biroq, X asrgacha Samarqand, Xorazm, Toshkent viloyatlarida xristianlarning manzilgohlari bo'lgan. Hatto Beruniy yashagan davrda ham (973-1056) Marvda provoslav metropoliyasi bo'lgan.

Ana shu davrda xristianlik Kavkazda ham tarqala boshladi. Armaniston (301 yil) va Gruziyada (318 yili) davlat diniga aylanadi. Ozarbayjon va Janubiy Dog'iston territoriyasida IV-VII asrlarda hukmron din hisoblangan.

Bibliya. Bibliya, Yahudiylar va xristianlik dinlari ta'limotiga ko'ra, u Xudo tomonidan nozil qilingan, asosiy diniy aqida va axloq qonunlarini o'zida jamlagan muqaddas kitoblar majmuasidir.

Uning tarkibiga kirgan yahudiy diniga talluqli kitoblar «Qadimiy ahd» deb, xristian talimotiga tegishli kitoblar «YAngi ahd» deb nomlanadi. YAhudiy va Xristian bibliyalari bir-biriga mos kelmaydi. YAhudiyning muqaddas kitobi Qadimiy Isroil va Qadimiy YAhudiyning diniy talimot va urf-odatlarini asosida eramizdan avvalgi XIII asrda yozilgan bo'lsa, Xristianlarning kitobi esa eramizning boshlarida vujudga keldi. YAhudiy xristianlarning kitobini muqaddas kitob sifatida tan olmaydilar xristianlar esa yahudiyning kitobini muqaddas kitob sifatida tan oladilar.

Bibliya so'zining grekchadan tarjimasi *biblia - kitob, o'ram* ma'nolarini anglatadi. Hozirgi Bibliya katolik nashrlarida 72 ta kitobdan, protestant nashrlarida esa 66 kitobdan iborat. YAhudiyning yana bir diniy manbasi Talmudning xabar berishicha Qadimiy ahdga 24 ta kitob bo'lishi kerak. Qadimiy yahudiy tarixchisi Iosif Flaviyning aytishicha 22 ta kitob bo'lishi kerak. Protestantlar va yahudiy, Trident Soboridan keyin (1545-1563) katoliklar ham qadimiy ahd tarkibiga 45 ta kitob kirgizadilar. Bu son bilan yuqorida keltirilgan son o'rtasidagi tafovutni keyinchalik ba'zi kitoblar bir necha mustaqil kitoblarga bo'linib ketganligi bilan izohlash mumkin. Masalan, «Musoning besh kitobi» avval bir butun bo'lib, keyinchalik beshta mustaqil kitobga ajratib yuborilgan, «kichik payg'ambarlar kitobi» 12 kitobga ajratib yuborilgan.

YAhudiy Qadimiy Ahdni 3 qismga bo'ladilar:

- birinchisiga «Musoning besh kitobi» - «Tora» («Tavrot»);
- ikkinchisiga «Payg'ambarlarning avvalgi va keyingi kitoblari (Netiim);
- uchinchisiga qolgan kitoblar (Ketubim).

Xristianlar Qadimiy Ahdni «Rivoyatlar kitoblari», «Ta'limotlarga kitoblari»ga, «Payg'ambar kitoblari»ga bo'lishadi. Ular YAngi Ahdning 27 kitobini ham shunday tasnif qiladilar. «Rivoyatlar kitoblari»ga «Injil» va «Havoriylar faoliyati» kitoblari kiradi. «Ta'limotlar»ga «Havoriylar maktublari» kiradi, «Payg'ambarlar kitoblari»ga «Vahy» kitobi kiradi.

Bibliyaning kitoblari boblarga, boblar esa suralarga bo'linadi. Uning hozirgi qabul qilingan bo'linishi Nenterberiya episkopi Stefan Langton (vafoti 1228 y.) tomonidan kiritilgan. U 1214 yili lotin tilidagi matnni boblarga bo'lib chiqdi va bu narsa keyinchalik yahudiy va yunon tillaridagi matnlarga ham joriy qilindi. Suralar avval Santes Panino (v. 1541 y.) keyinchalik 1555 yilarda Robert Etenlar tomonidan raqamlandi.

Tavrot. Musoga tegishli bo'lgan, besh kitob «Tavrot» deb ataladi va u quyidagi kitoblarga bo'linadi:

- 1) «Borliq» yoki «Ibtido»; 2) «CHiqish»; 3) «Levit»; 4) «Sonlar»; 5) «Ikkinchi qonun».

Injil. Injil - xushxabar ma'nosini anglatadi. YAngi ahd tarkibiga kirgan Injil 4 ga bo'linadi. 1) Matvey injili; 2) Marko injili; 3) Luka injili; 4) Ioann injili.

5-Mavzu: Islom. (2 soat)

Reja:

1. "Johiliya" davri, arablarning diniy an'analari va ko'p xudolik.
2. Muhammad ibn Abdulloh – islom dini targ'ibotchisi.
3. Islom dini ta'limoti urf-odat va marosimlari.
4. Islom dini oqimlari va masxablari.

Johiliya. Bu so'z arab tilida (*jahula-bilmaslik*) johillik, bilimsizlik, nodonlik ma'nosini beradi. Johiliya so'zi Arabistonning islomdan oldingi davriga nisbatan ishlatiladi. Chunki bu davrda arablar orasida *al-Vasaniyya - ko'pxudolik* hukm surib, ular yakxaxudolikdan bexabar edilar. Bundan tashqari xalq orasida qizlarni tiriklayin ko'mish, mayxo'rlik va boshqa axloqiy buzuvchiliklar keng yoyilgan bo'lib, islom dini ularga chek qo'ydi.

Arabiston yarim orolining Makka, Madina, Toif, Xaybar singari bir qancha eng muhim shaharlarini o'z ichiga olgan qismini qadimdan Hijoz deb atashgan. Bu yarim orolning katta qismida islom vujudga kelguniga qadar ko'pxudolik hukm surardi. Arablarning eng qadimgi dinlari jumlasiga totemizm, fetishizm, animizm va o'tmish avlodlarga sig'inishni kiritish mumkin. Totemizmning yaqqol dalili sifatida ko'p arab qabilalarining nomini keltirish kifoya; asad (arslon), kalb (it), bakr (bo'taloq), sa'lab (tulki), zi'b (bo'ri) va h.k.

Arabistonda har xil xudolarning timsoli - sanamlar qachon paydo bo'lganligi haqida konkret tarixiy ma'lumotlar yo'q. Harqalay, but-sanamlarga sig'inish - dinning yangi bosqichi bo'ldi. Eramizdan avvalgi VIII asrdayoq har bir arab qabilasining o'z sanami bo'lgan. Ikki qabila urushidan so'ng, odatda, mag'lub qabila g'olib qabila sanamiga sig'ina boshlardi. Ba'zida g'olib qabila mag'lub qabilaning sanamini ham o'z sanami yoki sanamlari safiga qabul qilishi mumkin edi. Arabistonning turli erlarida muayyan sanamlarning qarorgohi mavjud bo'lib, ular ziyoratgohlar sifatida ma'lum edi. Makka Arabistonning diniy markaziga aylangach, u erdagi Ka'ba sanamlarning panteoniga (to'plangan joyiga) aylanib qoldi. Islom arafasida arablar orasida butparastlik shunchalik avjida ediki, hatto har xonadonning o'z sanami bor edi, deyish mumkin. Safarga otlangan kishi bunday sanamni qo'li bilan ishqab, so'ng yo'lga tushardi, safardan qaytgach esa, birinchi navbatda u yana sanamini silab-siypardi.

Ibn al-Asirning uqtirishicha, 630 yili Muhammad s.a.v. Makkani zabt etganlarida Ka'ba ichida 360 ta sanamni ko'rganlar va ularni sindirib tashlashni buyurganlar.¹ Sanamlarning soni uchun bu raqam juda katta ko'rinadi, ammo muayyan sanam bir necha qabilada ehtirom qilingan bo'lsa, u Ka'baga shuncha nusxada qo'yilgan bo'lishi mumkin.

Ibn al-Kalbiyning arab ko'pxudoligiga bag'ishlangan «Kitob al-asnom» asarida tilga olingan datlabki 5 sanamning nomi (Vadd, Suvo', YAg'us, YA'uq, Nasr) Qur'onda ham zikr qilingan (Nuh, 22-23-oyatlar). Ularning tasviri ko'pchilikka ma'lum edi. Vadd – erkak kishi, Suvo' – ayol kishi, YAg'us – sher, YA'uq - ot va Nasr – burgut qiyofasida ifodalanar edi.

Qur'onda zikr qilingan eng qadimgi sanamlar jumlasiga Manot, Allot va al-'Uzza ham kiradi. Johiliya arablarining tasavvurida bu uchchala sanam ham ayol xudolar bo'lgan.

Islom vujudga kelishi arafasida Janubiy Arabiston aholisining etiqodida katta o'zgarishlar yuz berdi. Arabiston yarim orolining janubida ham, shimolida ham aksariyat aholi har xil but-sanamlarga sig'inardi, ya'ni ko'pxudolik e'tiqodida edi. Ammo arablarning butparastligi faqat

¹ Пайғамбарларнинг номи зикр этилганда *салавот* айтиш, яъни Куръонда номи келган пайғамбарларга *алайҳис салом*, Муҳаммад пайғамбар номлари айтилганда ёки ёзилганда юқоридаги каби баъзан *алайҳис салом* (*Қисқача: а.с. ёзилади*), асосан эса у зотга хос бўлган *саллаллоҳу алайҳи васаллам* (*Қисқача: с.а.в. ёзилади*) дейиш мусулмонлик одоб-ахлоқларидан бўлиб, вожиб саналади.

totemizm, fetishizm kabi ibtidoiy, ilk din shakllari emas, balki uzoq yo'lni bosib o'tgan, nisbatan rivojlangan ko'pxudolik edi.

Islomdan oldin Arabistonning ko'p joylarida yahud jamoalari mavjud bo'lgani haqida ma'lumotlar ko'p. Yahudlar bilan birga Arabiston yarim oroliga yahudiy dini ham kirib keldi. Arabiston yahudiylar haqida, asosan, Qur'on, Hadis, Tafsir, Sira va ahborlar kitoblari xabar beradi. Bu mavzuga aniqlik kiritadigan hozirga qadar topilgan hujjatlarning eng qadimiysi – YAngi Bobil podshohi Nabonidga (er.av.555-539) tegishli xronikadir. Unda aytilishicha, eramizdan avvalgi 552-542 yillar SHimoliy Arabistondagi Teyma shahrini o'ziga poytaxt qilib olgan Nabonid bu erdagi shaharlarni o'zlashtirish maqsadida Bobildan talaygina aholini ko'chirgan; ular orasida ko'pchilikni yahudlar tashkil qilgan. Ma'lumki, bundan oldinroq (er.av. 586 y.) Navuxodonosor II Quddusni zabt qilganida salkam 30 ming yahudiyini asir qilib, Bobilga keltirgan va «Bobil asirligi» 50 yil davom etgandi. SHundan so'ng ham ba'zi yahudlar Falastinga qaytmay Bobilda qolib ketgandilar. **Islom ta'limoti.** Islom dunyoda keng tarqalgan jahon dinlaridan biri. Arabiston yarim oroli, Iordaniya, Suriya, Falastin, Turkiya, Eron, Pokiston, Afrika qit'asidagi Marokash, Jazoir, Tunis, Liviya, Misr Arab Respublikasi, Sudan, Somali singari mamlakatlar xalqlari, O'rta Osiyo, Efiopiya, Bruney Sultonligi, Malayziya, Indoneziya hamda Livan, Hindiston, Xitoy hamda Filippin aholisining ma'lum bir qismi, Evropa qit'asida esa Bolqon yarim oroli, Kavkazorti va SHimoliy Kavkaz, Volgabo'yi, Farbiy Sibirda yashovchi xalqlarning bir bo'lagi islomga e'tiqod qiladi. Er yuzida Islomga e'tiqod qiluvchilar, ya'ni musulmonlar qariyb 1,5 mlrd. ga etadi va ular soni jihatidan xristianlardan so'ng ikkinchi o'rinda turadi.

Islom so'zi arabcha «Ollohga o'zini topshirish», «itoat etish», «taslim bo'lish», «bo'ysunish» ma'nolarini beradi. Islomning asosiy manbasi bo'lmish Qur'oni Karim VII asrda nozil bo'lgan bo'lsa-da, islom ta'limotiga ko'ra bu din, er yuzida insoniyat paydo bo'libdiki, barchalariga nozil qilingan. Muhammad s.a.v. avvalgi payg'ambarlar ishini davom ettirgan, ular dinini qayta tiklagan, qiyomat oldidan yuborilgan oxirgi payg'ambar - *Nabiy* va *Rasul* deb tan olinadi.

Nabiy – payg'ambar, arab tilidan tarjimai *xabarchi*, *xabar etkazuvchi* ma'nolarini beradi. Payg'ambarlar orasida ularga Alloh tomonidan alohida kitob va shariat nozil qilinmagan va avvalgi payg'ambarning kitob va shariatini insonlarga targ'ib qilganlari *nabiylar* deb ataladi (Ismo'il, Ishoq, Ya'qub, Zakariyo kabi).

Rasul - payg'ambar, arab tilida *elchi* ma'nosini anglatadi. Alloh tomonidan alohida kitob va shariat berilgan payg'ambarlar *rasullar* darajasiga erishgan hisoblanadi (Ibrohim, Muso, Iso kabi).

Makka davri. Muhammad ibn Abdulloh ibn Abd al-Muttalib Arabiston tarixida «fil voqeasi» nomi bilan mashhur jangdan 50 kun keyin tavallud topdilar. Misrlik munajjim Mahmud poshoning aniqlashicha Payg'ambarning tavallud topishlari milodiy sananing 571 yil 21 aprel kuniga to'g'ri keladi. Otalari Abdulloh Muhammad s.a.v. tug'ilmaslaridan oldin savdo ishi bilan SHomdan qaytayotib YAsrib(Madina)da vafot etdilar va o'sha erga dafn etilganlar.

Bola sog'lom va ziyrak bo'lib o'sishi uchun arablarda sahroyi ayollardan sut-ona topib emizish odati bor edi. Ana shu odatga ko'ra, Bakri qabilasidan bir guruh ayol go'dak izlab shaharga keladi. Muhammad s.a.v.ga sut-ona bo'lish Abu Zuaybning qizi Halimaga nasib etdi. Halimaning eri chorvador Abu Kabsha edi. Quraysh mushriklari Payg'ambar a.s.ni masxaralab kulganda u kishini Abu Kabshaga mansub qilib: «Bu Abu Kabshaning o'g'li nuqul osmondan gapiradi» deyishardi. Rasulullohni 4 yildan ortiq vaqt ichida emizgan Halimaning oilasiga baraka yog'ilib turdi. «SHarhi sadr» yoki «SHAqqi sadr» («Ko'krak yorish») voqeasi ana shu davrda yuz berdi (Qur'oni Karimning 94-surasi).

Rivoyat qilinishicha, Rasululloh Halimaning qo'ylarini yaylovda boqib yurganlarida ikki oppoq kiyimli kishi kelib u kishining ko'kraklarini yorishadi-da, ichlaridan bir narsani olib tashlab, kesilgan joyni tikib qo'yishadi. Muhammad s.a.v.ni ikki oq kiyimli kishi olib ketishayotganini ko'rgan akalari o'z onalariga bu xabarni etkazishganida bibi Halima voqea sodir bo'lgan joyga

zudlik bilan etib keladilar. Bu vaqtda kichkina Muhammad s.a.v. ranglari bir holatda turgan edilar. Keyin ularga bo'lgan voqeani o'z og'izlari bilan gapirib beradilar. SHundan so'ng bironing farzandiga biror shikast etib qolishidan qo'rqqan Halima bolani o'z onalariga topshiradi.

Ibn Kasirning «al-Bidoya va-n-nihoya» asarida keltirishicha, mazkur olib tashlangan narsa «inson qalbida mavjud bo'ladigan shayton nasibasi, ya'ni shaytoniy his-tuyg'ulardir». At-Tabariyga ko'ra, bu voqea Muhammad s.a.v. ning qalblaridan shayton nasibasini zam-zam suvi bilan pokiza qilib yuvib tashlashdir.

6 yoshlarida onalari Omina vafot etdilar. 8 yoshgacha bobolari Abdulmuttalib qo'llarida qolib, bobolari vafot etgach, amakilari Abu Tolib Muhammad s.a.v.ni o'z qarmog'iga oldi.

Muhammad s.a.v. 25 yoshga to'lganlarida Asad jamoasidan bo'lgan boy ayol Xadicha bint Xuvaylid u kishidan o'zining savdo karvoni bilan birga SHomga safar qilishni so'radi. Bu savdodan katta foyda tushdi. Muhammad s.a.v.ning to'g'riso'zlik, halollik, sadoqatlilik kabi yuksak insoniy fazilatlarini ko'rgan Xadicha yoshlari ancha katta bo'lishiga qaramay, taomilga zid ravishda unga sovchi qo'ydi. Muhammad s.a.v. tomonidan amakilari Abu Tolib, Xadicha tomonidan amakivachchasi Varaqa rozilik berib, nikoh o'qildi.

Muhammad s.a.v.ning shu xotinlari u kishining etti farzandlaridan 6 tasining onasi bo'lgan. Ular, Zaynab, Ummu Kulsum, Ruqiya, Fotima, Qosim, Abdullohlaridir. Moriya isli ayollaridan esa Ibrohim tug'ilgan.

Muhammad s.a.v. 35 yoshga kirganlarida makkaliklar Ka'bani ta'mir etishadi. Uni qayta qurish jarayonida muqaddas sanalgan «al-Hajar al-asvad» (Qora tosh)ni kim o'rniga qo'yadi degan masalada tortishib qoladilar. SHunda ulardan biri - «ertalab Safo eshigidan kim birinchi kirib kelsa o'sha bizga hakamlik qilsin», deydi. Ertalab Safo tarafidan Muhammad s.a.v. kirib keladilar. Uni ko'rgan olamon «Muhammad al-Amin (ishonchli Muhammad) keldi» deb, xursand bo'lishadi. U zot choponlarini echib, unga Qora toshni qo'yib, barcha qabila boshliqlarini choponni baravariga ko'tarishga buyuradilar va o'zilar Qora toshni joyiga qo'yadilar. Muhammad s.a.v. o'zlarining zukkoliklari bilan qabilalar o'rtasida chiqishi mumkin bo'lgan nizoning oldini oladilar.

Muhammad s.a.v. 40 yoshga etganlarida ko'proq yolg'izlikni qo'msaydigan bo'lib qoldilar. Makkadan 3 mil masofadagi Hiro tog'ida joylashgan g'orga ketar va Ramazon oyini u erda kechirib, ibodat qilardilar. Famlagan ozuqalari tugagach bibi Xadicha oldiga qaytar, bu erda bir oz qolib, yana o'sha g'orga ketar edilar. U erda o'zlarini sukunatga berib, chuqur o'yga tolar edilar. Foyibdan quloqlariga «Sen Allohning elchisisan» degan tovushlar eshitilar edi.

Milodning 610 yilida Ramazoni sharif oyida Payg'ambar a.s. odatga ko'ra, yana Hirodagi g'orga chiqdilar. Jamiyatda yuz berayotgan nohaqliklar, insoniyat jabr tortayotgan zalolatdan qutulish - oliy haqiqatga erishish haqida fikr yuritar edilar. Hiro tog'ida avvalgi o'tgan payg'ambarlardan Ibrohim, Muso, Iso kabi «tahannus» ibodati bilan mashg'ul bo'lardilar. Imom al-Buxoriy bu ibodatga shunday sharh beradilar: «Payg'ambarimizning qaysi shaklda ibodat qilganligi so'raladigan bo'lsa, buning tafakkur va ibratdan iborat bo'lganligini aytamiz».

Payg'ambarlikning boshlanishi tushda ayon bo'la boshladi. Tushda ko'rilgan har bir narsa oydin bir subh kabi o'ngda yuz berardi. Kunlarning birida Hiro tog'idagi g'orda vahy keltirgan farishta Jabroil a.s. Payg'ambarga ko'rindi va:

- O'qi, - dedi.

Payg'ambar:

- Men o'qishni bilmayman, - dedilar.

Farishta yana amrini takrorladi. Payg'ambar yana:

- Men o'qishni bilmayman, - javobini berdilar. So'ngra farishta u kishini boshdan oyoqqa qadar kuchlari qolmaguncha siqdi.

SHunda Payg'ambar:

- Nimani o'qishim kerak? - deb so'radilar.

U zamon farishta ilohiy oyatlarni o'qiy boshladi:

«*Yaratgan rabbing nomi bilan o'qi! U insonni lahta qondan yaratdi. O'qi! Karami keng bo'lgan Rabbing haqqi uchunki, U qalam bilan ta'lim berdi, insonga bilmaganlarini o'rgatdi*».

«Alaq» surasining boshidagi bu oyatlar ilk kelgan vahydir. Payg'ambar a.s. bu oyatlarni qalbga joylab, farishtaning ketidan qaytardilar. SHundan so'ng bo'lib o'tgan voqeadan nihoyatda hayrat va qo'rquvga tushganlaridan darhol bibi Xadichaning huzurlariga qaytdilar va «Meni o'rab qo'ying, o'rab qo'ying», dedilar. O'ranganlaridan so'ng uzoq uyquga ketdilar. Uyg'ongach bo'lgan voqeani ayollariga so'zlab berdilar. Xadicha buni yaxshilikka yo'yib, Varaqa ibn Navfal nomli avvalgi samoviy kitoblardan boxabar bo'lgan qarindoshlarining huzuriga borib, bu voqeaning tafsilotini so'radilar. Varaqa bu ko'ringan farishta Muso va Iso payg'ambarlarga vahyni olib tushgan «*Nomusi Akbar*» - *Jabroil* ekanligini aytdi. U yana kelajakda Muhammad s.a.v. ummatga payg'ambar bo'lishlari, bu yo'lda ko'p aziyat chekishlari, o'z yurtlaridan chiqarilishlari haqidagi xabarlarini bildirdi.

Rasululoh yashirin da'vatga o'tdilar. Birinchi bo'lib Xadicha bint Xuvaylid va amakivachchalari Ali ibn Abi Tolib imon keltirishdi. Keyin Zayd ibn Horisa, Abu Bakr imon keltirishdi. Birinchilardan bo'lib iymon keltirganlarni ko'radigan bo'lsak, ular ayollardan - Xadicha, erkaklardan - Abu Bakr, yosh bolalardan - Ali ibn Abi Tolib, qullardan - Zayd ibn Horisa bo'ldilar. Ular jamiyatning turli tabaqalaridan bo'lib, bu narsa islom hamma uchun ham munosib din ekanini ko'rsatardi. Vaqt o'tishi bilan jami musulmonlar 30 kishiga etdi. Ular qurayshiylarning yangi dinga qarshi ekanliklarini bilganliklari uchun o'z dinlarini yashirin saqladilar. Bu holat uch yil davom etdi. SHundan so'ng islomga ochiq da'vat qilish vaqti etganligini bildiruvchi quyidagi mazmundagi oyatlar nozil bo'ldi:

«*YAqin qarindoshlaringni uyg'ot, mo'minlardan senga tobe' bo'lganlarga rahmat va himoya qanotlarini tushir. Agar senga osiy bo'lib qarshi turaversalar, ularga: Men sizning amallaringizdan pokdurman (tamomila uzoqman), deb ayt*» (*SHuaro surasi, 214-216-oyatlar*).

«*Sen o'zingga amr qilingan ishni (haq dinga da'vat qilishni) ochiqdan-ochiq yuzaga chiqar va mushriklardan yuz o'gir*» (*Hijr surasi, 94-oyat*).

Payg'ambar bu oyatga binoan Abdulmuttalib oilasini, amakilari Abu Tolib, Abbos, Hamza, Abu Lahablarni uylariga ziyofatga taklif etdilar. Ovqatdan so'ng Payg'ambar vahy qabul qilganlari, yangi din islomga da'vat etishga buyurilganlari haqida gapirdilar. Abu Lahab bu so'zlarni qat'iy inkor etib, yig'ilganlarni tarqatishga tushdi.

Bir muddat o'tgach Payg'ambar da'vatni yanada kuchaytirdilar. Bir kuni Safo tepaligiga chiqib: «Ey Quraysh xalqi», - deya xitob qildilar. Bu xitobni eshitganlar Muhammad s.a.v.ning atrofiga to'plandilar. U kishi to'planganlarga qarata:

- Sizga shu tepaning orqasida bir dushman qo'shini borligi xabarini aytsam, menga ishonasizmi? - deya so'radilar.

- Ha, ishonamiz, chunki sening yolg'on so'zlaganingni hech eshitmadik,- dedilar.

Payg'ambar ularga:

- U holda sizni ogoh etaman. Agar siz Allohga ishonmasangiz, buyuk bir azobga duchor bo'lasiz,- deb qabila nomlarini birma-bir sanab o'tdilar. So'ngra:

- Xabaringiz bo'lsinki, Alloh menga yaqin qabilamni ogoh etishimni amr etdi. Men siz uchun na dunyo manfaatini saqlamoqqa, na oxiratda topadigan nasibamizni hozirlashga qodir emasman. Bular sizning bir so'zingizga bog'liq. U ham bo'lsa, «La ilaha illalloh» («Allohdan boshqa iloh yo'qdir»), deyishingizdir,- dedilar.

Tinglovchilar orasida bo'lgan Abu Lahab darhol o'rnidan turib:

- Kunimizni zahar qilding. Bizni bu erga shuning uchun to'pladingmi? - dedi.

SHu sabab bo'lib, bu yig'in ham bir natija bermadi.

Ilk musulmon bo'lganlarning ichidan hech kimi va orqasida quvvatli suyanchig'i bo'lmaganlar mushriklarning ta'qibiga uchradilar. Makka mushriklari Abu Bakr, Usmon ibn Affon kabi obro'li va badavlat zotlarga bir narsa deya olmas edilar. Ammo zaif bo'lgan faqirlarni och va suvsiz tutishar, urar edilar. Ular orasida Bilol Habashiy, Ammor ibn YOsir, Suhayb Rumiyy, Habbob ibn

Arat, Abu Fakayha kabi qullar hamda Lubayna, Nahdiyya, Zinnira, Ummu Abis kabi joriyalar bor edilar.

Mushriklar Usmon ibn Affon kabi musulmonlarga qo'llaridan kelgan azoblarni berishdan chekinmayotgan edilar. Payg'ambarga eng ko'p dushmanlik qilganlar quyidagilar edilar: Abu Lahab, Abu Jahl, Valid ibn Mug'ira, Abu Sufyon, Umayya ibn Xalaf, Os ibn Voil.

Quraysh ulug'lari Muhammad s.a.v. ning Alloh elchisi bo'lganligini tan olgan edilar. Ammo hasad yuzasidan unga qarshi chiqar edilar. Buni Ahnas Abu Jahldan islom haqidagi fikrini so'rganida u bergan javobdan bilsa bo'ladi: «Biz bilan Hoshimiylar o'rtasida qadimdan raqobat bordir. SHarafni o'rtada bo'lisha olmaymiz. Ular ziyofat bersalar, biz ham beramiz. Ular xayr-saxovat ko'rsatsalar, biz ham ko'rsatamiz; ulardan orqada qolmaymiz. SHunday barobar ketayotgan paytimizda ulardan biri o'ziga ko'kdan vahy kelganini xabar beryapti. Biz bunga qanday qo'shila olamiz? Vallohi, biz ularning Payg'ambariga ishonmaymiz!..».

Musulmon bo'lmagan makkaliklar ham Muhammad s.a.v.ning yuksak axloq egasi ekanliklarini tan olar edilar. Musulmonlar safi kengayib Payg'ambar amakilari - jasur Hamza undan so'ng Umar ibn al-Xattobning imon keltirishlaridan mushriklar sarosimaga tushib qoldilar. Ular musulmonlarga ozor berishni yanada kuchaytirib yubordilar. Bu aziyatlardan xoli bo'lishlari uchun Payg'ambar musulmonlarga Habashistonga hijrat qilishni buyurdilar.

Habashistonga ketishni istagan 11 ekak va 4 ayoldan iborat bo'lgan birinchi guruh Makkadan yashirin ravishda chiqib, Qizil dengiz bo'ylab ketdi. Ularning ichida Usmon ibn Affon va xotini Ruqiya (Payg'ambarning qizlari), Abu Huzayfa va xotini, Zubayr ibn Avvom, Abdurrahmon ibn Avf, Abdulloh ibn Mas'ud bor edilar. Guruh boshlig'i Usmon ibn Maz'un edi. 15 kishi bir guruh holida vahyning 5-yili Habashistonga ketdilar. Ularni Habashistonda juda yaxshi kutib oldilar. U erda yaxshi sokin hayot kechira boshladilar. Ularning bunday osoyishta hayot kechirayotganliklarini eshitgan boshqa musulmonlar ham bir yildan so'ng ikkinchi bir guruh holida u erga hijrat etdilar. Bu guruhning boshida Ja'far ibn Abi Tolib bo'lib (Alining akasi), ular 80 kishi edilar.

Habashiston xalqi va uning podshohi Najoshiy musulmonlar juda yaxshi munosabatda bo'ldilar.

Makkaliklar Abdumanof urug'ini Abu Tolib darasiga qamal qildilar. SHundan so'ng ikki marta habashistonga hijrat qilindi.

Qamaldan so'ng Xadicha vafot etdi. Payg'ambar Toifga hijrat qildilar.

Makkada «Isro va Me'roj» voqeasi yuz berdi¹. Dushmanlar Rasulullohni o'ldirishga qaror qilishdi.

Madina davri. Madinaliklar Makkaga Payg'ambar huzurlariga kelib islomni qabul qildilar. Ular bilan makkalik musulmonlar o'rtasida do'stlik aloqalari o'rnatildi. Makka mushriklarining musulmonlar ustidan tazyiqlari kuchaygach Payg'ambar ularga YAsrib(Madina)ga hijrat qilishni buyurdilar. Ular ketidan o'zlari ham hijrat qildilar.

Madinalik «ansor» («yordamchi»)lar makkalik muhojirlarni juda samimiy kutib oldilar. Muhammad s.a.v.ning hijratlari rabi al-avval 8-kuni milodiy 622 yil 20 sentyabrda bo'ldi. Birinchi musulmonlar masjidi qurildi. Azon joriy etildi. Avs va Xazraj arab qabilalari va Banu Qurayza, Banu Qaynuqo', Banu Nadir qabilalari bilan o'zaro sulh tuzildi. Har tomondan musulmonlarga qarshi hujumlar uyushtirildi. Musulmonlar ularni muvaffaqiyat bilan qaytardilar. 624 yil, mart oyida «Badr» g'azoti bo'ldi.

Madina davrida Muhammad payg'ambar etakchiliklaridagi islom jamoasi yaqin davlatlar orasida tuzilajak kuchli bir davlatning vazifalarini bajarib, turli arab qabilalarining va bir-biriga qaram bo'lgan qabilalar ittifoqlarining o'zaro

¹ Бу ҳақда маълумот учун қаранг: Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ал-Бухорий. Ҳадис. Ал-Жомий ас-сахих. 2-жилд. Т., 1997. 567-бет.

dushmanligini yo'qotishga ular o'rtasida yaqin va uzoq muddatli sulx shartnomalarini tuzishga kirishgan edi.

Hijratning 6 - yilida Makka qurayshiylari bilan tuzilgan Xudaybiya shartnomasi eng muhim tarixiy xujjatlardan biridir. Bu sulx bitimi tuzilishi arafasida Payg'ambar 1500 sahoba jangchilar bilan, o'q-yoy va nayzalar olmasdan, faqat qilich taqib, Baytulharam ziyorati vaqtida qurbonlikka so'yiladigan 70 tuyani haydab, Makka shahriga yaqin keldilar. Bu kichik qo'shin Makka mushriklariga ko'p ko'rinib, ular Rasulullohni jang qilishga, urushga kelgan hisoblab, shaharga kiritmadilar. Har ikki taraf bir necha bor elchilar almashib, vaziyatni tushintirdilar. Musulmonlarning tinch maqsadda kelganiga ishonmasdan, Makka mushrikleri urushga tayyorlanib turdilar. Ammo johiliyat zamonlarida ham Baytulharamda - Ka'ba va uning atrofida jang qilish, qon to'kish man qilingan edi. Buni yaxshi bilgan Muhammad payg'ambar Usmon ibn Affon etakchiligida navbatdagi elchilarni yubordilar. Makka mushrikleri bularni garovga, asir olganday, qaytarib jo'natmadilar. Musulmonlar ham Makka vakillarini vaqtincha ushlab turdilar.

Oradagi keskin vaziyatni yumshatish uchun payg'ambar Hudaybiya degan joyda Makka raislari bilan o'n yillik sulh shartnomasini tuzishni taklif etdilar. *Hudaybiya shartnomasi* musulmonlar uchun murakkab vaziyatda tuzildi.

Musulmonlar davlatining ilk tarixiy xujjatlaridan bo'lgan Hudaybiya bitimida quyidagi shartlar yozildi:

- *O'n yilgacha tarflardan hech biri urush boshlamaydi.*
- *SHu muddat ichida musulmonlar va makkaliklar o'zaro aloqada bo'ladilar.*
- *Ulardan kimki musulmon bo'lib Makkadan Madinaga voliy ruxsatisiz qochib kelsa, agar mushriklar uni talab qilsalar qaytariladi. Musulmonlar tarafidan murtad bo'lib qochgan kishilar qaytarilmaydi.*
- *O'rtamizda dushmanlik tugatiladi, talonchilik va makr-hiylalarga yo'l qo'yilmaydi.*
- *Istagan odamlar Muhammad bilan shartnoma tuzib, ittifoqqa qo'shilishni istasa-qo'shilaveradi, istagan odamlar qurayshiylar bilan shartnoma tuzib, ittifoqqa qo'shilishni istasa qo'shilaveradi.*
- *Sen (Muhammad) bu yil Makkaga kirmay qaytib ketasan, kelasi yili biz Makkadan chiqib turamiz va musulmonlar uch kun Makkada turishlari ixtiyoriydir. O'sha vaqtda musulmonlarning qilichlari qinida bo'lib, boshqa hech qanday qurol bilan kelamaydilar.*

SHartnomaga musulmonlar jamoasi tarafidan Muhammad payg'ambardan so'ng Abu Bakr Siddiq, Umar ibn al-Xattob, Abdurahmon ibn Avf, Abdulloh ibn Suhayl (Quraysh vakilining o'g'li), Sa'd ibn Abi Vaqqos, Muhammad ibn Maslama imzo chekdilar. Qurayshiylar tarafidan Suhayl ibn Amr, Miqroz ibn Xafs, Xuvaylid ibn Abdul-Uzza imzo chekdilar.

Hijratning 8-yili Makka fath etildi. Havozin, Saqif qabilalari bilan Hunayn janggi bo'ldi. Mushrikarning Ka'ba ichidagi 360 oliha (but-sanam)lari, xususan Allot, Manot, al-Uzza nomli butlari yo'q qilindi.

Makka fathidan so'ng islom Arabiston yarim orolida to'la g'alabaga erishdi. SHuni alohida ta'kidlash zarurki, Makkaning olinishi musulmonlar uchun g'oyat katta ahamiyatga ega bo'ldi, chunki shundan so'ng Madinadagi musulmonlar jamoasi Arabiston muhitida yagona davlat va siyosiy kuchga aylandi.

632 yili Payg'ambar hajga borishga qaror qildilar. Bu u zotning oxirgi hajlari bo'lganligi tufayli islom tarixida «Hajjatul vado» (xayrlashuv haji) deb nomlandi. Bu safarga to'qson ming musulmon otlandi. Zu-l-hijja oyining to'qqizinchi kuni Arafot tog'ida Payg'ambar a.s. islom dinining asosiy shartlarini bayon etgan «Vidolashuv xutbasi»ni o'qidilar. SHundan so'ng, deyarli barcha arab qabilalari islomni tan olib Payg'ambar a.s.ga elchi va maktublar yo'llay boshladilar.

Hajdan Madinaga qaytgan Payg'ambar bir oz muddatdan so'ng kasallikka chalindilar. Zotan «Moida» surasining 3-oyati nozil bo'lgan vaqtda sahobalarning ba'zilar payg'ambar hayotlarining oxirlashib qolganligini sezgan edilar. Jumladan ushbu oyatda quyidagilar bayon etilgan:

«...Bugun sizlarga diningizni komil qildim, ne'matimni benuqson, to'kis qilib berdim va sizlar uchun (faqat) Islomni din qilib tanladim» (Moida surasi, 3-oyat).

Hijratning o'n birinchi yilida Payg'ambar a.s. vafot etdilar. Payg'ambarning vafot etgan kuni haqida tarixchilar orasida turli xil fikr-mulohazalar mavjud. Tarixchilar V.V.Bartold, Muhammad Huzariy Sayid Amir Ali, marhum professor Mutalib Usmonov, Doktor Abdulmun'im Majid Muhammad payg'ambarning vafot etgan kunlarini 632 yilning 8 iyun deb beradilar. Tarixchi Muhammad Rizo payg'ambarini 632 yil 9 iyunda (11 hijriy yil, 12 rabiul avval) vafot etganlar deb hisoblaydi.

Al-Xulafo ar-Roshidun davri. Payg'ambar vafotlari haqidagi xabar Madina ahli orasida yoyilgach, ansorlar Xazraj qabilasining sayidi Sa'd ibn Uboda yoniga to'plandilar. Ayni paytda musulmonlardan birining Abu Bakr oldiga kelib, Bani Soida saqfasida ansorlar Rasulullohga xalifa saylash uchun yig'ilganlarini xabar berishi e'tiborga loyiq. CHunki xuddi shu ma'lumot musulmonlar o'rtasida xalifa saylash bir qator murakkab ixtilofiy muammolar bilan amalga oshishidan xabar beradi. Abu Bakr, Umar ibn al-Xattob va Abu Ubayda ibn Jarrohlari Sa'dning betob bo'lishiga qaramasdan, ansorlarga ma'ruza qilayotgan paytiga etib keldilar.

Muhojirlar xalifani Quraysh qabilasidan saylanishini xohlar edilar. CHunki Quraysh qabilasining Arabiston yarim orolida nufuzi yuqori edi. Agar xalifa boshqa qabiladan saylansa, davlat ichida fitna oralashi shubhasiz, chunki muxojirlar birinchilardan bo'lib Payg'ambarga iymon keltirganlar va Makka mushriklarining azoblarini birga totgan edilar.

Ansorlar esa muhojirlardan ko'ra xalifalikka o'zlarini haqliroq deb bilardilar. Ular Payg'ambar qiyin ahvolda qolganlarida yordam qilganlar va o'z shaharlarining to'rini bo'shatib bergandilar va u zot bilan birga mushriklarga qarshi elkama-elka turib jang qilgan edilar.

Muhojirlar xalifalikka Quraysh qabilasining nomzodini qo'yar ekanlar, Payg'ambarning «*Imomlik Quraysh haqqi*», «*Imomlik Qurayshdan, qozilik ansordan va azon chaqirish esa habashdandir*» - degan hadislarini dalil qilar edilar. Ular xalifalikka Umar ibn al-Xattob yoki Abu Ubayda ibn Jarrohning nomzodini ko'rsatardilar.

O'z o'rnida ansorlar ham Qur'on oyatlari va payg'ambarning hadislariga tayangan holda xalifalikka Sa'd ibn Uboda nomzodini qo'ydilar. Ular muxojirlarning muayyan qabiladan xalifa saylash xaqidagi fikriga qarshi chiqib, xalifani har qanday qabiladan unga loyiq odamni topib saylash mumkin degan xulosaga keldilar.

Ansorlarning asosiy dalillari Qur'ondagi «Olohning huzurida sevimlirog'ingiz taqvodorlaringizdir» - degan oyati va payg'ambarning «Agar boshi mayizga o'xshagan qora xabash sizlarga boshliq bo'lsa, unga itoat etinglar» - degan hadisleri edi.

Mazkur xalifalikka nomzodlar orasida Payg'ambarning urug'laridan xalifa saylash tarafdorlari ham bor edilar. Ular Ali ibn Abi Tolib, Abbos, Zubayr, Fotima va boshqa Hoshim urug'ining vakillari edi. Ular xalifalikka payg'ambar oilasidan boshliq saylash ishtiyoqida edilar. Bu guruh xalifalikka Alini, undan keyin uning o'g'lini, keyin nabirasini va h.k. saylamoqchi edilar. Ularning ta'birlaricha, o'rinbosar emas, faqat etakchi imomgina Qur'onni sharh va tafsir qilishi, hadislarini tahlil etishi va shariat ishlarida hukm, fatvo chiqarishi mumkin edi. SHuning uchun ular payg'ambar izdoshiga xalifa emas, «Imom» nomini berganlar.

SHu ikki guruh orasidagi kichkina ixtilof islom ummatining *Sunniy* va *SHia* oqimlariga bo'linishiga sabab bo'ldi.

Abu Bakr xalifalikka saylangach, uni musulmonlar «xalifat Rasululloh», ya'ni «Payg'ambarning o'rinbosari» deb atadilar. Undan so'ng xalifalikka saylangan Umar ibn al-Xattob payg'ambarning emas, balki Abu Bakrning o'rinbosari bo'lishi kerak edi. SHuning uchun musulmonlar uni «xalifat xalifat Rasululloh», ya'ni «Payg'ambar o'rinbosarining o'rinbosari» deb atashlari zarur edi. Bunday qiyin talaffuzdan qochish maqsadida Umar ibn al-Xattob o'zini «Amirul mu'minin», ya'ni mu'minlarning amiri deb atashlarini ma'qul ko'rgan edi.

Xalifalik Ali ibn Abi Tolibga etib kelgach, esa uning tarafdorlari uni «Imom» deb atay boshladilar. SHunday qilib, ilk arab xalifalari: xalifa, amirul mu'minin va imom laqablari bilan nomlanganlar.

6-Mavzu: Islomning asosiy manbalari. (2 soat)

Reja:

1. Qur'on – islomning muqaddas kitobi.
2. Hadislar islom dinining Qur'ondan keyingi manbai.
3. Sharqning buyuk muhaddislari. (Imom al-Buxoriy, at – Termiziy)
4. Tasavvuf ta'limoti. (Kubroviya, Yassaviya, Naqshbandiya, Mavlaviya tariqatlari)

Islom dinining asosiy manbalari. Diniy manba tushunchasi shundan iboratki, jahon xalqlarining tarixiy taraqqiyotida vujudga kelgan va asrlar osha avloddan-avlodga o'tib, ularning e'tiqodiga aylangan har bir yirik dinlarning muqaddas yozuvlari (kitoblari) Alloh tomonidan in'om etilgan deb qaraladi. Ana shu muqaddas kitoblar dinlarning manbalari hisoblanadi.

Qur'on islomning muqaddas kitobi sifatida Allohning mo'jizali kitobi bo'lib, er yuzi musulmonlarining dasturamali, diniy ahkomlar manbaidir. Qur'on Muhammad Payg'ambarga vahy orqali tushgan tilovat ibodat hisoblanuvchi muqaddas kitobdir.

Ana shunday kitoblarni Alloh boshqa payg'ambarlarga ham o'z vaqtida nozil qilganligi haqidagi fikrlar ma'lum.

Qur'onda boshqa ilohiy yozuvlar bir yo'la tushgan deb hisoblansa, Qur'oni karim 23 yil mobaynida Alloh farishta Jabroil orqali Muhammad payg'ambarga vahy qilib yuborgan, so'ngra ular to'planib xalifa Usmon hukmronligi davrida mushaf qilingan.

SHunday qilib, islom dini shakllangan davrdan boshlab Qur'oni Karim islom dinining asosiy manbasi bo'lib kelayotir. Islom manbalaridan yana biri sunnadir. Sunna islomda Qur'ondan keyingi, uni to'ldiruvchi islom ilohiyoti va shariatning ikkinchi asosi sifatida e'tirof etilgan.

VII-IX asrlarda islom ta'limotining tobora keng yoyilishi bilan turli diniy jamoa va davlatlar o'rtasida diniy huquq, qonun-qoidalarni tartibga solish zaruriyati tug'ildi. Bunda Qur'on va hadislarga asoslangan shariat va uning manbalari-fiqh va qiyos vujudga keldi.

SHariat (arabcha to'g'ri yo'l, ilohiy yo'l, qonunchilik demakdir)-islom diniy huquq qonun qoidalari va me'yorlari majmuasidir. Ayni paytda shariat tushunchasi nafaqat islom diniy talablarini, balki diniy marosimlar, oila, nikoh va taloq masalalari, tijorat, iqtisodiy, mulkiy munosabatlar, musulmonlarning shaxsiy va ijtimoiy hayotiga xos ko'p masalalarni o'z ichiga oladi.

Fiqh-musulmon huquqi sifatida shariatning tarkibiy qismini tashkil etadi. Fiqh shariatning g'oyaviy va amaliy harakatlari, tavsifi sifatida musulmonlarning turmush qoidalari va ijtimoiy qarashlarini ifodalaydi.

Ijmo'-(arabcha yakdillik bilan qabul qilingan qaror). Qur'on va hadislarda aniq ko'rsatma bo'lmagan huquqiy masalalarni hal etishda faqiya va muftaxidlarining to'planib, yagona fikrdan hukm chiqarishi (fatvo berishi).

Qiyos-Qur'on va Sunnada uchramaydigan biror huquqiy masala, ulardagi shunga o'xshash masala orqali berilgan yo'l-yo'riqqa, ko'rsatmaga mantiqiy taqqoslash, o'xshatish yo'li bilan sharh, izoh etish asosida hukm yoki fatvo chiqarish.

Islom davlat dini bo'lib kelgan mamlakatlarda shariat talablariga amal qilib kelingan, hozir ham shunday. Hozirgi davrda O'zbekiston xalqlari orasida marxumning ettisini, yigirmasini, qirqini va boshqa marosimchiliklarini o'tkazish odati bor. Xolbuki, shariat bunday marosimlarni o'tkazish yoki o'tkazmaslik haqida biron-bir ko'rsatma bermagan.

Qur'onning jamlanishi, tarkibi va uning shaxs ma'naviy qiyofasiga ta'siri. Qur'oni karim suralarining mushaf qilinishi va ichki tuzilishi bayonida, uning nozil bo'lishiga e'tibor qaratiladi. Islom tarixiga ko'ra Qur'onning sura va oyatlari Muhammad payg'ambarga parcha-parcha tarzida vahy qilib borilgan; bu vahyning birinchi bayoni «Laylatur qadr» kechasi boshlanib, ularning vafotlarigacha, ya'ni 23 yil davom etgan. Islom dini, nur imon va hidoyatining boshlanishi bo'lgan ana shu tun diniy an'ana bo'yicha hijradan 12 yil oldin ramazon oyining 27-kuniga o'tar kechasi melodiy hisob bilan 610 yilning 31 iyulidan 1 avgustiga o'tar kechasi deb hisoblanib, Qur'onni vahy qilinishning boshlanishi to'g'risida 97-«Qadr» surasida ifodalangan. «Albatta Biz u (Qur'on)ni Qadr kechasida nozil qildik. (Ey Muhammad) Qadr kechasi nima ekanini Sizga ne ham anglatur?! Qadr kechasi ming oydan yaxshiroqdir?!» (97,1-3).

Diniy ma'lumotlarda Muhammad payg'ambarga vahy kela boshlagandan so'ng, ularning qalblariga mustahkamlanib qolgan, Alloh ularga targ'ibot boshlashga da'vat qilganlari to'g'risida Qur'onda bor. Qur'onning 73-«Muzzammil» («O'ralib olgan») va 74-«Muddassir» («Burkalgan») nomli suralaridagi dastlabki oyatlarida o'z ifodasini topgan. Muzzammil-o'ralib olgan, ya'ni biron narsadan qo'rqqan kishi arablar odati bo'yicha kiyim yoki to'shaklariga o'ralib olishga harakat qilar ekan. Payg'ambarimiz (s.a.v.) ham mushriklarning bergan aziyatlaridan xafa bo'lib yotganlarida, shu suraning oyatlari nozil bo'lgan deyiladi. Unda Rasul (a.s.)ga Alloh taolo tungi ibodat qoidalaridan ta'lim beradi. Tunni faqat uyqu bilan ham emas yoki faqat ibodat bilan ham emas, balki har ikkisiga ham ma'lum vaqt ajratish to'g'risidagi ko'rsatma beriladi.

Islom manbalarida rivoyat qilinishicha, Muhammad payg'ambar 40 yoshga etganlarida, ya'ni 610 yili Makka shahri yaqinidagi Hiro nomli g'orda yolg'iz qolib, ibodat bilan mashg'ul paytlarida, farishta Jabroil (a.s.) ularga birinchi bor Qur'on oyatlarini keltirganlar. Odatda Jabroil (a.s.) payg'ambar Muhammad (s.a.v.)ga oyatlarni o'qib berar, ular yodlab olib, o'z izdoshlariga etkazar edilar. Ular ham o'z navbatida shunday qilar edilar. O'sha davrlarda mutlaqo ko'pchilik, shu jumladan Muhammad payg'ambar ham o'qish, yozishni bilmaganliklari uchun yodlab olish u davrning birdan bir usuli bo'lgan. Bu vahy melodiy yil hisobida 22 yil, hijriy esa 23 yil davom etgan. Oyatlarda odamlarning savollariga javob berib, ularni to'g'ri yo'lga etaklagan, yuz bergan hodisalarni talqin qilib berilgan. Biron hukmning to'g'ri yoki noto'g'ri ekani bayon qilinabergan. Muhammad payg'ambar (s.a.v.) vafot etganlarida ularning safdoshlari Qur'onni yod bilganlar. O'sha paytda oz sonli kishilargina o'qish-yozishni bilganlar. Savodli musulmonlar yozish imkoni bo'lgan narsalarga Qur'on oyatlarini aniqlik bilan yozib borganlar.

Muhammad payg'ambar (s.a.v.) vafotidan so'ng Qur'oni karim suralarini to'plash va mushaf qilish xalifalar Abu Bakr, Umar ibn al-Xattob, Usmon, ibn Affon davrlarida amaga oshirilgan. Dastlabki jamlangan Qur'onni (Suhufni) xalifa Usmon (r.a.) barcha mushaflarni to'plab, taqqoslab chiqish va ularga bo'lajak Qur'onning yagona nusxasini tayyorlashga amir bergan va bu ishga bosh bo'lgan.

Usmon (r.a.) amrini bajarish uchun to'rt kishilik guruh belgilangan. Unga Zayd rahbarlik qilgan, uning tarkibiga Qur'onni yaxshi bilgan sahobalardan az-Zubayr, al-Os, ibn Hishomlar

kiritilgan. Bular barcha nusxalar va topilgan suralarni qaytadan tekshirib, taqqoslash asosida yagona nushani tayyorlagan. Ilgarigi shaxsiy nusxalarning barchasi yo'qotilgan. Yangiddan ko'chirilgan yagona nusxa tarixda «Mushafi Usmoniy» deb nom olgan.

Mushaf qo'lyozmasi tayyor bo'lgandan keyin (651 yil) tez orada Usmon (r.a.) buyrug'i bilan undan yana 3 ta (ba'zi ma'lumotlarga ko'ra ettita nusxa) qo'lyozma kufiy alifbosida ko'chirilgan va o'qishda hamda ibodatda barcha ehlarda Qur'onning yagona matnidan foydalanishni amalga kiritish maqsadida, bu nusxalar Kufa, Basra, Damashq va boshqa shaharlarga yuborilgan.

Hozirgi kunda Islom olamida 4 ta qadimiy Mushaf nusxalarining borligi ma'lum. Ulardan biri Madinada saqlanayotgan asl nusxa bo'lib, islom manbalarida u «Imom» nomi bilan tilga olingan. Ikkinchi nusxa Ka'bad, uchunchi nusxa Qoxiradagi Misr milliy kutubxonasida saqlanmoqda. To'rtinchisi Toshkentda O'zbekiston xalqlari tarixi muzeyida saqlanib, 1989 yil boshlarida O'zbekiston musulmonlari diniy idorasiga topshirilgan.

Endi Qur'onning ichki tuzilishi masalasiga e'tibor qilamiz. Qur'onda 114 ta sura, 6226 ta oyat borligi e'tirof etilgan. Ammo Qur'on matnlarini taqsimlanishiga asosan oyatlar soni 6204, 6232, hatto 6666 gacha belgilangan va uni kitob shakliga keltirishda muayyan usul qo'llangan.

Suralar Qur'onda o'z mazmuniy izchilligiga yoki o'qilgan vaqtiga qarab joylashtirilgan. Suralarning hajmi ham har xil: eng katta hajmiga ega bo'lgan 2-«Baqara» surasida 286 oyat bor, eng kichik suralar faqat 3 oyatdangina iborat.

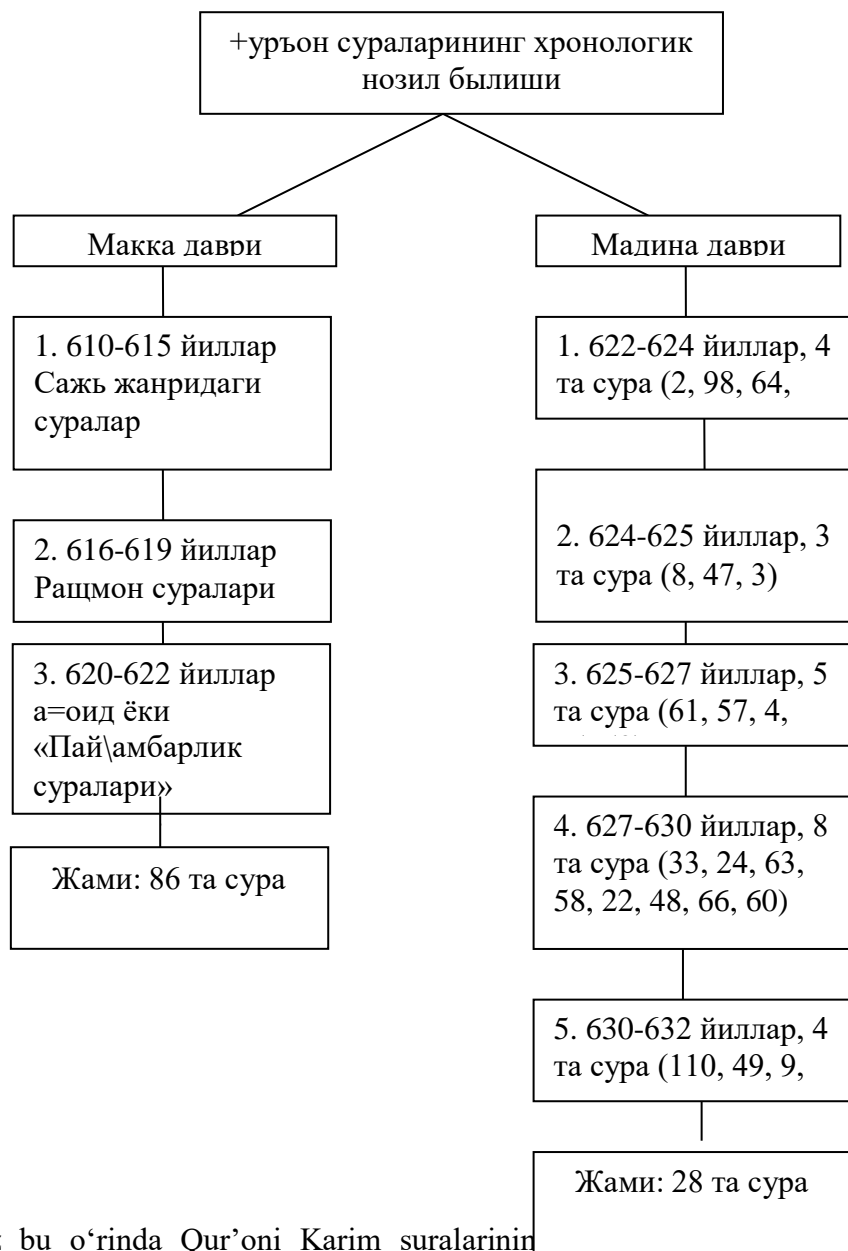
Uzun suralar kitobining boshidan, qisqa suralar uning oxiridan o'rin olishi, tadqiqotlarda aniqlanishicha, qadimiy arablarning va umuman old Osiyodagi somiy xalqlarning an'anasi bilan bog'liq bo'lgan. Xilma-xil yozuvlar, rivoyatlar yoki adabiy asarlar to'planib kitob qilganda, katta hajmdagi asarlar birinchi o'rinda, kichiklari keyin joylashtirilgan ekan. Zayd Ibn Sobit ham Suhufni to'plab dasxat qilishda ana shu an'anaga amal qilgan bo'lishi mumkin.

Qur'on-ilk islom g'oyalarini o'zida aks ettirgan yagona yozuv bo'lgani sababli faqat islom tarixi bilan shug'ullangan olimlarga emas, balki islom tarqalgan xalqlar adabiyoti va madaniyati bilan shug'ullanganlarning barchasi ham bu kitobni tahlil qilishga katta e'tibor berganliklari tabiiy bir holdir.

Ammo, yuqorida aytib o'tilganidek, uning suralari mavzulari asosida yoki tarixiy-xronologik tartibda joylashmaganligi sababli, bu kitob g'oyat murakkab hisoblanadi. SHuning uchun XIX asr o'rtalaridan boshlab, manbalarda uchraydigan tarixiy voqealar va shaxslarning faoliyati to'g'risidagi ma'lumotlar, ishoralarga, shuningdek, ishlatilgan iboralarga qarab suralarning yoki ayrim guruh oyatlarining vujudga kelgan davrini aniqlash, bilan ko'p olimlar shug'ullanganlar.

Nemis olimlaridan Noldeke va Grimme, rus olimlaridan I.YU. Krachkovskiylarning bu sohadagi xizmatlarini alohida tilga olib o'tish kerak. Ular olib borgan tekshirishlar natijasida suralar xronologiyasi faqat umumiy tarzdagina aniqlangan.

Islomshunoslik va Qur'onshunoslikning oxirgi xulosalari asosida suralarning xronologik tarkibini quyidagicha biroz takomillashgan shaklda tasavvur qilish mumkin:

Biz bu o'rinda Qur'oni Karim suralarining tuzilish masalasiga umumiy tarzda to'xtalib o'tdik. Bu g'oyat murakkab ilmiy masalani faqat maxsus tadqiqotdagina mufassal yoritish mumkin.

Qur'oni Karim tuzilishi haqidagi gapni davom ettirsak, undagi har bir sura, oyatlar yig'indisidan iborat. «Oyat» so'zi faqat Qur'onning o'ziga xos iborasi bo'lib, «mo'jiza», «hikmat», «ilohiy», «alomat, belgi», ma'nolarini anglatadi.

Oyatlar hajmi ham har xil: ayrim oyatlar bir necha tugal fikrni bildiradigan katta bir jumladan (masalan, 2,255-Oyat-al-Kursiy) iborat bo'lgan holda, ayrim oyatlar faqat ikki so'zdan (gapning bir qismidan) iborat.

Masalan:

1. Osmon yorilganida,
2. yulduzlar (har tomonga) sochilganida,
3. dengizlar qo'shilib to'siqlar ochilganida,
4. qabrlar ag'darilganida (qiyomat qoyim bo'lganida),

5. (har bir) jon o‘zi (dunyoda) qilib o‘tgan va qoldirgan (barcha) narsalarni (amallarni) bilur! (82:1-5).

Qur‘on-muqaddas kitob, uning mazmunini Alloh so‘zlaridan iborat deb hisoblash ham Qur‘onning o‘zidagi ko‘rsatmalariga asoslangan: «U (Alloh) bundan ilgari yuborilgan (kitoblar)ning to‘g‘riligini tasdiqlab, senga haqiqat kitobini yubordi», «Biz Nuhga, YAqubga va uning avlodlariga, Isoga, Ayyubga, YUnusga, Xorunga, Sulaymonga qanday vahy qilgan bo‘lsak hamda Dovudga Zoburni qanday yuborgan bo‘lsak, senga ham o‘shanday vahy yubordik», «Sening Qur‘onni odamlarga parcha-parcha qilib o‘qib berishing uchun biz uni bo‘laklarga bo‘lib senga yubordik».

Biz keltirgan va bundan boshqa ko‘p oyatlardan shunday xulosa kelib chiqadiki, Qur‘on o‘zidan ilgarigi diniy yozuvlarni inkor etmaydi, balki ularni tasdiqlash va o‘sha yozuvlardagi diniy yo‘llanmalarni oxiriga etkazish uchun yuborilgan muqaddas kitob deyiladi. Islom ham o‘zidan ilgarigi diniy e‘tiqodlarning vorisi, Muhammad (s.a.v.) esa o‘zlaridan ilgari o‘tgan barcha payg‘ambarlarning ishini yakunlovchi va oxirigi etgazuvchi rasul-elchi deb taniladilar.

Qur‘oni karim islomda muqaddas kitob, barcha bilimlar manbai, qonunlar to‘plami, mazmuni osmondan Xudo vahy qilgan deb e‘tiqod qilinadi. Qur‘ondagi har bir suraning nomi bor, bu nom sura boshlanishida sarlavha qilib berilgan.

Olimlarning fikricha, suralarning nomlari dastlabki vaqtda bir necha so‘zdan tuzilgan jumladan iborat bo‘lgan, keyinchalik qisqara borib, o‘sha jumladan bironta so‘z saqlanib qolgan bo‘lishi mumkin. shuning uchun 2-sura Baqara (Sigir), 16-sura Nahl (Asalarilar), 27-sura Naml (CHumolilar) deb nomlangan bo‘lsa, bunga hech ham ajablanish kerak emas. O‘sha suralarda tegishli rivoyatlar keltirilgan. Dastlabki shaklida «Ana shunday rivoyatlar haqida sura» tipidagi uzunroq nom bo‘lgan va keyinchalik qisqargan bo‘lsa, o‘z-o‘zidan tushunarli xoldir.

Qur‘ondagi 29 ta suraning boshlanishida bir yoki bir necha alohida harflar bor. Ilohiyot kitoblarida va tafsirlarida bu harflar «al-huruf al-muqatta» (alohida, bir-biridan uzuq harflar) deb ataladi. Masalan, 3, 29, 30, 31, 32-suralarning boshlanishida-«alif», «lom», «mim», 10, 11, 12, 13, 14, 15-suralar boshida «alif», «lom», «ro», 19-surada-«Kaf», «Ho» (hoy havvaz), «YO», «Ayn», «Sod» va hokazo. Diniy adabiyotda asosan «bu harflarning mazmuni sir, uni faqat Payg‘ambar Muhammad (s.a.v.) o‘zlari bilganlar», ularga «Qur‘onning siri» degan fikr aytilgan. Faqat yirik mufassirlarning bu harflardan ba‘zilarini Allohning sifatleri deb ta‘riflagan hollari uchraydi.

Qur‘on matni sura va oyatlardan tashqari yana 30 ta «juz» (o‘zbekcha «pora») larga bo‘lingan. SHuni aytish kerakki, pora sura va oyatlarga o‘xshab Qur‘onning ilk tuzilishi bilan bog‘liq emas, balki o‘qishda qulaylik tug‘dirish uchun keyinchalik Qur‘on matnini hajm jihatidan teng bo‘laklarga bo‘lishdan iborat bo‘lgan. SHu sababli eng uzun 2-sura poradan ko‘proq bo‘lgani holda, oxirgi qisqa suralardan 37 tasi bir porani tashkil etadi.

Qur‘on yirik tarixiy va madaniy yodgorlik sifatida axloq, insof, vijdon, halollik kabi sohalaridagi umumbashariy ahamiyatga molik yo‘l-yo‘riqlar, qoidalari hozirda ham g‘oyat zarur ekanligini alohida ta‘kidlash lozim.

YUqorida aytib o‘tilganidek, Qur‘on mazmunida hayotning ko‘p sohalariga taalmuqli masalalar o‘z ifodasini topgan.

Unda arab xalqlarining adabiy ijodi tarixida yirik nasriy asar sifatida arab tilining o‘sha davrlariga xos xususiyatlarini, so‘z boyligi, iboralari va atamalarini, grammatik tuzilishi va boshqa xususiyatlarini o‘zida ifoda etgan. Qur‘on matnini tahlil qilish jarayonida arab yozuvi grammatikasi (sarf va nahv batafsil ishlab chiqilgan arab yozuvi) g‘oyat mukammal shaklga kelgan. SHuningdek, Qur‘on tili har bir arab mamlakati va elatlarining o‘ziga xos lahjalari saqlangan holda barcha arablar uchun yagona bo‘lgan adabiy tilning shakllanishiga asos bo‘lgan. Hozir ham arab mamlakatlarida nashr etilayotgan kitoblar va vaqtli matbuot yagona arab adabiy tilida bosiladi va u barcha arablar uchun tushunarlidir.

Qur'onning uslubi ham keyingi adabiyotga katta ta'sir o'tkazgan, undagi rivoyat va tasvirlar, o'xshatish, nasihat va maslahatlar faqat diniyгина emas, balki butun badiiy adabiyotga singib ketgan. SHuning uchun Qur'onni yaxshi bilmasdan arab xalqlari va umuman musulmon xalqalri madaniyati va adabiyotini chuqur o'rganish, tushunish ancha mushkul.

Toshkentdagi «Mushafi Usmoniy» tarixi va Qur'on tarjimalari. Mushafning Samarqanddan 1865 yilda Sankt-Peterburgga olib ketilgan, 1920 yilda musulmonlarga qaytarib berilgan, 1923 yilda Toshkentga olib kelingan.

Mushafning O'rta Osiyoga olib kelinishi bilan bog'liq bo'lgan ma'lumotlar ichida tarixiy jihatdan asoslirog'i va ishonarlirog'i sohibqiron Amir Temurning Basradan Samarqandga Qur'onning qadimiy bir nusxasini jo'natgani haqidagi ma'lumot mavjud.

Mushaf-keyinchalik musulmon olamida tarqalgan va minglab marotaba nashr qilinayotgan Qur'onning asl nusxasi hisoblanadi. Qur'on qaerda nashr qilinmasin, uning birinchi sahifasida Usmon mushafi matniga muvofiq ekani yozib qo'yilgan bo'ladi.

Endi Qur'onning tarjimalari haqidagi aniq ma'lumotlarga e'tibor qaratamiz. Hozirgi paytda ko'pchilik o'quvchilarning fikr mulohazalari e'tiborga olinib, O'zbekiston musulmonlari Diniy idorasi tashabbusi bilan o'zbek tiliga 2 marta (Alouddin Mansur tarjimasi, T.: 1992, Abdullaziz Mansur tarjimasi, T.: 2001) nashr etildi.

Qur'on jahondagi juda ko'p tillarga tarjima qilingan. Uni /arbiy Evropa tillariga tarjima qilish 11 asrdan, rus tiliga ag'darish 18 asrdagi Pyotr I ning tashabbusi bilan boshlangan. 1790 yilda nashr etilgan M.N.Verovkin tarjimasi e'tiborli rus olimlarining fikriga ko'ra A.S.Pushkinning mashhur «Podrajaniya Koranu» (Qur'onga tatabbu'lar) asariga manba bo'lgan. G.S.Sablukovaning arabchadan dastlabki ruscha tarjimasi I.YU.Krachkovskiy rus tiliga tarjima qilgan nusxasi uning vafotidan keyin (1963, 1986) nashr qilingan.

Qur'onning turkiy tarjimalarining qo'lyozma nusxalari ham ko'p.

Hadis ilmining shakllanishi. Hadis va hadisshunoslik ilmini shakllantirishga bo'lgan harakat islom paydo bo'lgan dastlabki yillardanoq boshlangan. CHunki islom dinining asosiy manbai bo'lgan Qur'oni karimdan keyin uni izohlovchi va bayon etuvchisi bo'lmish Rasulollohning so'zlagan hikmatli gaplari o'z hayot faoliyatlarida qilgan ishlari-ul zotning hadislarini hisoblanadi. Islom jamoasi Qur'oni karimning sura va oyatlarida keltirilgan ta'limotlar, amallar va huquqiy ko'rsatmalardan foydalangan holda Rasulollohning sunna (hadislar)laridan ham bohabar bo'lmish, amaliy hayotga tatbiq qilish zaruriy hol bo'lgan. Muhammad (s.a.v.) payg'ambarning hadislaridan birida: «Ey ummatlarim! Men sizlar uchun Qur'oni karim bilan o'zimning sunnatim-yo'l-yo'riqlarimni qoldirdim. Sizlar shu ikkalasini qattiq tutib, (ularga) amal qilsalaringiz, to'g'ri yo'ldan aslo adashmaysizlar» deyiladi.

Ma'lumki, islomning asosiy manbalaridan bo'lmish Qur'oni karim suralari, Muhammad (s.a.v.) sunnalari dastlabki davrlarda asosan yodlangan, og'izdan-og'izga ko'chib yurgan. Vaqt o'tishi bilan ularni yaxshi bilgan sahobalarning kamayib ketishidan qo'rqib, xar ikkalasini ham yozma matnini tayyorlashga kirishilgan. Natijada VII asrning o'rtalaridan boshlab Muhammad (s.a.v.) sunnalarini to'plash va kitob holiga keltirish qizg'in tus ola boshlagan.

Arabcha Sunna (as-sunna, ko'plikda sunan)-yo'l, yo'nalish, ya'ni «rivoyat», «naql», «xotira», «odat», «an'ana», «xatti-harakat» ma'nolarini anglatadi. Sunna islomda Qur'ondan keyingi, uni to'ldiruvchi manba, islom ilohiyoti va shariatining ikkinchi asosi sifatida e'tirof etilgan.

Musulmon sunnalari ko'plab hadislardan tashkil topgan. Hadis so'zining dastlabki ma'nosi (ar. Ko'plikda «ahadis» so'zidan)-«xabar», «bildirish», tor ma'noda-«parcha» (sitata). Rasmiy ma'noda hadis-Muhammad Payg'ambar (s.a.v.) so'zlari va amaliy ishlari haqidagi rivoyatlardir. Bu ma'noda hadis faqat Muhammad Payg'ambar (s.a.v.) so'zlariga nisbatangina ishlatiladi.

Ba'zi ulamolar esa, hadis deganda faqat Payg'ambarninggina emas, balki sahobalarining ham bergan xabarlarini tushunadilar. Ba'zi hadisshunoslar faqat Payg'ambar so'zlarinigina hadis deb, boshqalarnikini esa xabar deb ataganlar. SHu boisdan ham Payg'ambar hadislarini to'plovchilar muhaddis, boshqa tarix, qissa kabilarini naql qiluvchilar axboriy deyilgan. Qandayligidan qat'i nazar, hozir musulmon olamida hadis deyilganda Payg'ambarning so'zlari, fe'l va atvorlari tushuniladi.

Hadis-islomda Qur'ondan keyingi muqaddas manba hisoblangan. Bunda Muhammadning hayoti, faoliyati va ko'rsatmalari, uning diniy, axloqiy dasturlari ham o'z ifodasini topgan. Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) biror gap aytgan yoki ma'lum ishni qilib ko'rsatgan bo'lsa, yoxud boshqalarning qilayotgan ishini ko'rib, uni man etmagan bo'lsa, shu uch holatning har biri hadis deb atalavergan. Ma'lumki, hadislarda islom ahkomlari, ya'ni farz, vojib, sunnat, mustahab, halol, harom, makruh, muboh kabi amal turlaridan tashqari, axloq-odobga doir dasturlar talqin etiladi. Unda xalq orasida keng tarqalgan axloq-odobga oid maqol, qimmatli hikmatli gaplar ham qamrab olingan.

Hadislarda ibodatning tartib-qoidalari va ularni astoydil bajarishga da'vat etish bilan birga insoniy fazilatlar keng tashviq qilingan, insoniylik sha'niga dog' tushiradigan razil xatti-harakatlar keskin qoralangan. SHuning uchun ham islomning ilk tarqalish davridanoq musulmonlar orasida hadislarga juda katta ahamiyat berilgan. Eshitgan har bir hadisni yanglishmay, asl holicha boshqalarga etkazishga qat'iy rioya qilingan. Bu to'g'rida Muhammad Payg'ambar o'zi musulmonlarni tez-tez ogohlantirib turgan. Hadis mazmuni va iborasini buzib yoki o'zicha yangi hadis to'qib tarqatuvchilar qattiq qoralangan. Bunday talabchanlik payg'ambar vafotidan ancha keyingacha ham hadislarning sof holda saqlanib turishiga imkon bergan.

Lekin keyinchalik turli sinfiy va ijtimoiy ziddiyatlar, islomdagi ichki g'oyaviy kurashlar natijasida ko'pincha soxta hadislar ham yuzaga kela boshlagan. Natijada yirik ulamolar hadislarni ishonchli manbalar asosida qayta ko'rib chiqish va ularni turli xatolardan tozalab, asl holiga qaytarish uchun ancha zahmat chekishgan. Hadislarni og'zaki holdan kitob shakliga keltirish hijriy yil hisobining ikkinchi asridan, ya'ni milodning VIII asridan avj olib ketgan.

Muayyan bir hadis asosida huquqiy va urf-odat bo'lgan yo'l-yo'riqlar, diniy marosimlar sofliqi, noz-ne'matlar haqidagi ko'rsatmalar, maishiy turmushdagi axloq va odob tartib-qoidalari keltirib chiqarilgan. Qur'onning ayrim ko'rsatmalariga amal qilish ham ko'pincha uning ma'lum matni bilan bog'liq bo'lgan hadis orqali belgilanar edi. SHu bilan birga tarixiy xarakterga ega bo'lgan hadislar bo'lgan; ular Muhammad (s.a.v.) yoki sahobalar tarjimai holidagi ayrim tafsilotlarni aks ettirgan edi. SHu hadislar asosida VIII-IX asrlarda Muhammad Payg'ambar va uning yaqinlari, harbiy yurishlari haqida «YUrishlar kitobi» yozilgan. Bu arab tilidagi ilk tarixiy asar va Muhammad Payg'ambar tarjimai holi edi. SHu tariqa, hadislarni muayyan qismi-ilk islom tarixi bo'yicha bir manba bo'lib xizmat qilgan.

Ma'lumki, hadislar asosan Payg'ambar Muhammad (s.a.v.) vafotidan keyin yozila boshlagan. Islomda Muhammad (s.a.v.)ga payg'ambarlik uning qirq yoshida nasib bo'lgan, deb hisoblanadi. SHunga ko'ra, Qur'on oyatlari payg'ambar umrlarining oxirigacha, ya'ni 23 yil davomida turli munosabatlar bilan nozil bo'lib turgan. Payg'ambar safdoshlari-sahobalar bu oyatlarni maxsus sahifalarga yozib borganlar. Ularning ba'zilari payg'ambarning aytgan so'zi va xatti-harakatlarini ham yoza boshlaganda payg'ambar bu ishni davom ettirishni ta'qiqlagan va bunga ular Qur'on bilan Sunnani ajratolmay qolishlaridan cho'chishligini sabab qilib ko'rsatgan.

Ilk muhaddislardan Al-Xudriy bu borada bunday rivoyat qiladi: Rasululloh aytadiki, «Mandan eshitganlaringizni hech narsani yozib yurmanglar. Kimki Qur'on oyatlaridan boshqa biror so'zni mandan eshitib yozib olgan bo'lsa, uni darhol yo'qotsin... Kimki mening haqimda so'z tarqatsa, jahannamga doxil bo'lishlikka hozirlik ko'raversin». Darhaqiqat islom tarixidan Al-Hudriy payg'ambar hadislarini yozib borishlikka u kishidan ijozat so'raganda, rad javobini olganligi ma'lum.

Abu Xurayradan yana boshqa misol keltiriladi: «biz hadis yozar ekanmiz, payg‘ambar alayhissalom yonimizga keldi va «Sizlar nimani yozayapsizlar?»-deb so‘radi. Bizlar: «Sendan eshitgan hadislarni»-deb javob berdik. SHunda payg‘ambar: «Allohning kitobi-Qur‘ondan boshqa yana qanday kitob istaysiz? Sizdan boshqa millatlar Allohning kitobidan tashqari yana boshqa kitoblar yozganlari uchun zalolatga ketdilarku!»-degan ekan».

Manbalarda ko‘rsatilishicha, hadisni to‘plab chiqarishni taqiqlashning turli xil sabablari bo‘lgan. Masalan, tarixchi ibn Qutaybaning ta‘kidlashiga ko‘ra, bunday sabablardan biri savodli xattotlarning kamligi bo‘lsa, ikkinchisi, arab alifbosining hali etarli darajada takomillashmaganligidadir. SHu sababdan payg‘ambar musulmonlarning hammalariga ham hadis yozib borishga ijozat bermagan. Bundan faqat savodli va mo‘‘tabar xattotlarga mustasno edilar.

Ilk yozilgan hadislar qatoriga Muhammad (s.a.v.)ning xorijiy o‘lkalarga-Vizantiya imperatoriga, Eronshohiga, Misr ham Habashiston hukmdorlariga yo‘llagan maktublari ham kiradi. Undan tashqari ko‘plab vasiqa va hujjatlar ham bo‘lganki, ular ham ilk bor yozilgan hadislardan hisoblanib, ularda islomga da‘vat etish, muayyan vazifalarga tayinlash, er va undan olinadigan soliqlar, imom va tavsiya maktublari, payg‘ambarga kelgan xatlarga javoblar o‘rin olgan.

Xalifa Abu Bakr (r.a.) va Umar (r.a.) ham hadislar yozmoqqa bel bog‘laganliklari, hatto Abu Bakrning besh yuz hadisni bir kitobga to‘plagan ma‘lum; ba‘zi sabablarga ko‘ra bu kitobni yo‘q qilib yuborganligi haqida ham xabarlar bor. O‘z davrida Umar (r.a.) ham sahobalarga hadis kitobi yozish niyati borligini izhor qilgan va sahobalar bu fikrni ma‘qullaganlar. Oradan ma‘lum bir muddat o‘tgach, ular o‘z fikrlarini o‘zgartiradilar.

Hadislarni saqlab, kelajakka etkazuvchilar birinchi navbatda sahobalar-payg‘ambarning qarindoshlari, do‘stlari, yordamchilari va shogirdlari, ularning vafotidan keyin asosan Madinada yashab kelganlar hisoblanganlar.

Umuman «sahoba» so‘zi arabcha bo‘lib, «suhbat» so‘zidan olingandir. Hadislardan biriga ko‘ra payg‘ambarni ko‘rgan, u bilan muloqotda bo‘lgan har bir musulmonni «sahobiy» deyilgan. Imom Buxoriy ham shu fikrni tasdiqlagan. Ibn Xanbal ta‘biricha, payg‘ambar bilan bir yil, yo bir oy, yo bir kun va yoki hatto bir soat suhbat etgan, yo bo‘lmasa hayotida bir marta bo‘lsa hamki uni ko‘rgan musulmon kishi sahobalardan hisoblanavergan.

Ibn Mahlud «Musnad» nomli asarida zikr qilishicha, hadis to‘plagan sahobalarning soni 1300 ga etadi. Ibn al-Javziyning mazkur asariga tayanib ko‘rsatishicha, sahobalar soni 1060 nafardir. Boshqa olimlarning fikricha, ularning orasida ikkitadan hadis rivoyat qilinganlarning soni 1000 ta bo‘lsa, qolgan 300 tasi qisman hadis rivoyati bilan mashg‘ul bo‘lgan desa bo‘ladi.

Abu Hurayradan keyingi o‘rinda turuvchi muhaddis xalifa Umar o‘g‘li Abdullohdir. U rivoyat qilgan 2630 hadisdan 2019 tasini ibn Hanbal o‘z kitobida naql qilgan.

Uchinchi o‘rinda turuvchi sahobiy ibn Molik bo‘lib, 2286 hadis rivoyat qilgan. Ibn Hanbal esa o‘zining «Musnad»ida 2178 hadisni keltirgan. Ibn Molik rivoyat etgan 2210 hadisni payg‘ambarning so‘nggi rafiqasi Oysha (r.a.) ham ta‘kidlagan.

Undan keyingi o‘rinda ibn Abbos turadi; u 1660 hadis rivoyat etgan.

Undan keyin 1540 hadis yozgan al-Xudriy turadi. Ibn Hanbal o‘z kitobida Jobirdan 1206, al-Hudriydan 958 hadis keltirgan.

Hadis rivoyat qilgan sahobalar soni har xil bo‘lib, mualliflar ham har xildir. Masalan, 149 sahobiyning rivoyat qilgan hadislari al-Buxoriy va Muslimning «Sahih» nomli asarlarida mushtarak kelgan. Umuman Imom al-Buxoriyda 208 ta, Muslimda esa 213 ta sahobiydan rivoyat qilingan hadislar keltirilgan.

Ibn Molikning «Muvatto» asarida 98, Abu Dovudning «Musnad»ida 218, ibn Hanbal «Musnad»ida 700 ga yaqin sahobiy rivoyat qilgan hadislar berilgan.

YUqorida keltirilgan raqamlar hadislarni sahobalar rivoyat qilganligi tufayli bizning davrimizga etib kelganligiga dalil bo‘la oladi.

Payg‘ambarning safdoshlari va suhbatdoshlari orasida 220 ta Abdulloh ismli sahobalar bo‘lgan. Ular orasida faqat 4 tasi Abdulloh ibn az-Zubayr, Abdulloh ibn Abbos, Abdulloh ibn Umar va Abdulloh ibn al-Amr payg‘ambar vafotidan keyin turli masalalarni hal qilishda jonkuyar bo‘lganlar va Abdullohlar nomi ila mashhur bo‘lganlar.

Yana 6-7 sahobiylar borkim, ularning har birlari turli masalalar bo‘yicha fatvo berishda juda katta obro‘ va e‘tibor qozonganlar. Ular Umar bilan Alidan tashqari, Abdulloh ibn Ma’sud, Abdulloh ibn Umar, Abdulloh ibn Abbos, Zayd ibn Sobit va payg‘ambarning rafiqasi Oyshadir. Ulardan keyin hadislarni saqlab, avlodlarga etkazganlar ularning o‘quvchilari va bularning shogirdlari bo‘lganlar. Keyingi avlod orasida ko‘zga ko‘ringanlar ash SHa’bi, ibn Zubayr, uning shogirdi az-Zuxriy; ibn Munabbih Musa ibn Uqba va boshqalardir. Bular butun hayotlarini hadislarni to‘plash va hikoya qilishga bag‘ishlaganlar. Dastlabki hadislarni to‘plash, saqlash og‘zaki tarzda yod olishga asoslangan; keyinchalik hadisni pergament qog‘ozga yozishgan va ulardan to‘plamlar tuzilgan.

Hadisshunoslik va mashhur muhaddislar. Qur’onni o‘rganish tavsif ilmini vujudga keltirganidek, hadislarni yig‘ish va o‘rganish rivoyatlar ilmini vujudga keltirgan. Diniy adabiyotning bu ikki tarmog‘i asosida ilohiyot va musulmon diniy qonuni (shariat) vujudga kelgan. Ko‘p vaqt ilohiyot va huquq bir-biridan aniq ajratilmagan.

VIII asr boshlarida hadis ilmida uch maktab tashkil topdi: Madina (Urva ibn Zubayr va az-Zuhriy shu maktabga qarashli edi); Iroq (Kufada, vakili ash-SHa’bi) va Suriya, Damashq maktablari.

Madinada maktab ko‘proq Muhammad Payg‘ambar va dastlabki to‘rt taqvodor xalifalar davri qat’iy e‘tiqod ruhini saqlar edi; u asosan Muhammad (s.a.v.) hayoti va yurishlariga bag‘ishlangan hadislarga e‘tiqod berar edi. Lekin bu maktab namoyandalari Muhammad Payg‘ambarni tarjimai holini muntazam tarzda birinchi bo‘lib bayon qilgan muallif ibn Ishoqni qadariylar oqimi tarafdori sifatida shubha ila Madinadan quvib yuborganlar. Madina maktabi namoyandalari ilohiyotni himoya qilar va ummaviylar xalifalar va ularning siyosati va boshqarish usullarining dunyoviy xususiyatiga qarshi turar edilar.

SHakllangan an’anaga ko‘ra hadis ikki qismdan iborat bo‘lishi kerak edi:

1. Isnod (ar. Aynan-«tayanch»), ya’ni shu hadisni etkazgan kishilarni sanab o‘tish.
2. Matn, ya’ni hadisning mazmuni.

VIII asrdayoq hadislar to‘g‘riligini aniqlashda bunday mezon shakllangan edi: uning isnod qismi hadisshunoslar nomlarining muntazam qatoridan iborat bo‘lib, keyingilari mashhur, nomiga dog‘ tushmagan, e‘tiqodli, hurmatga loyiq, to‘g‘ri so‘z kishilar bo‘lishlari kerak edi. Hadisshunos-yig‘uvchi va avlodlarga etkazuvchilarni ridjal so‘zi bilan atar edilar. Ularni ishonch nuqtai nazaridan tekshirish al-jarh va t-ta. dil deyilgan. Hadislarni etkazuvchilar ishonchga sazovorligi yoki noloyiqligini aniqlab, hadis ilmida yangi, tarmoq-ma’rifat arrijal deb nomlangan soha paydo bo‘lgan, taboqot deb nomlanuvchi maxsus kitob va ma’lumotnoma vujudga kelgan, ularda hamma mashhur sahobalar, ularning shogirdlari, Muhammad zamondoshlari va boshqa hadis to‘plab etkazuvchilar tarjimai holi alifbe tartibida turkumiga qarab keltirilgan edi. Bular jumlasiga Ibn Sadning «Taboqat», sahoba Ibn al-Asirning alifbo tartibidagi lug‘ati, shuningdek uning mashhur tarixiy «Al-Komil fi-t-tarix» degan asari kirardi. Adabiyotning shu uslubiga «ojizlar», ya’ni hadis keltiruvchilar ishonchini qozonmaganlar haqida ma’lumot beruvchi ma’lumotnomalar ham kirardi.

Ishonchliligiga qarab hadislar uch guruhga ajratilgan edi. Hikoya qiluvchilar ro‘yhati hech qanday shubha tug‘dirmasa, bunday hadis sahih (ar-ishonchli, to‘g‘ri) deyilgan. Agar hikoya qiluvchilar ro‘yhatida ayrim muhaddislar uni benuqson deb topmagan bo‘lsa, yoki ro‘yhatda biron xalqa, bo‘lim uzilib qolgan bo‘lsa, hadis to‘la qimmatga ega deb tan olinmasada, baribir, qabul qilingan; bunday hadis hasan (ar. YAxshi, marhamatli) deb nomlangan. Nihoyat, agar hikoya qiluvchilar ro‘yhatida taqvodorligi yoki axloqiy obro‘-e‘tibori nuqtai

nazaridan muvofiq kelmaydigan kishilar bo'lsa, hadis ishonchsiz hisoblangan va a'if (ar. zaif) deb nomlangan.

Hikoya qiluvchilar ro'yhati muntazam bayon etilgan bo'lsa, bu hadis mutassil deyilgan. Bironta nom, ayniqsa ikkinchi nom, ya'ni sahoba shogird nomi tushirib qoldirilgan bo'lsa, munqati (uzilgan) deyilgan. Hadis isnodida shogird-tabi' ko'rsatilgan bo'lib, hadis qaysi sahobadan eshitilganligi noma'lum bo'lsa, unda mursal-«tushirib qoldirilgan» deb nomlangan.

Hamma rivoyatlar ham payg'ambarning so'zlari yoki amaliy ishlarga tayanavergan emas. Unga borib taqaluvchi hadislar marfu (payg'ambardan kelib chiqqan) deyiladi. Sahobalar so'zlari yoki amaliy ishlariga asoslanuvchi rivoyatlar maukuf (ar. to'xtatilgan) deb nomlangan. Faqat tabi'lar, ya'ni sahobalarning birinchi shogirdlariga borib taqaluvchi rivoyatlar maqtu (ar. kesik, kesilgan) deyilgan. SHunday rivoyatlar (mursal hadislar kabi) ayrim dinshunos-qonunshunoslar tomonidan qabul qilingan, boshqalari rad etilgan.

Rivoyat aytuvchilarning bir qatori dastlabki hadis aytuvchi 1-sahobaga borib taqalsa, tariq (ar. ko'plik, turuq-yo'l) deb nomlangan. Aynan bir hadis bir necha tarix orqali hikoya qilingan bo'lsa, ya'ni bir necha sahobaga borib taqalsa, u mutavatir (ar. muntazam); uch sahobaga borib taqaluvchi hadis mashhur deyilgan, ikki sahobaga borib taqaluvchi-aziz, faqat bir sahobaga boruvchi hadis-ahadi (ar. yakka) deyilgan.

Dastlabki hadislar to'plami tariqat bo'yicha tuzilgan, ya'ni alfavit tartibida payg'ambar izdoshlari sanab o'tilgan-sahobalardan har birining ismi ostida qaysi hadis shu sahobga tegishligi qayd etilgan. Hadislar to'plamining bunday turi musnad deb nomlangan. U al-ridjal tamoyili, ya'ni hadislarini dastlabki aytgan hikoya qiluvchilar nomlariga ko'ra tavsiflash asosida yaratilgan.

Bizga qadar etib kelgan shunday hadislardan nisbatan mashhurlari 2 ta. Biri Molik ibn Anas (795 y. vaf.)ning «Al-Muvatto» (Tekis so'qmoq) asaridir. To'plamda 1700 hadis bo'lib, bularni u ishonchli deb topgan. Ikkinchi to'plam ibn Hanbalning «Musnad» asari bo'lib, 3000 hadisdan iborat.

So'ngroq hadislarini turli xususiyatlariga qarab har xil tartibda yozish harakati boshlangan. Bu hijratning ikkinchi asri boshlariga to'g'ri kelgan. Masalan, ibn Hanbal kabi ba'zi muhaddislar «Musnad» uslubida yozganlar. Unda sahobalar ismlari islomga kirishdagi tartiblari bo'yicha joylashtirilgan. Masalan, «jannatiy» deb karomat berilgan 10 sahobalar, birinchi o'rinda keltirilgan. Ulardan keyin «Badr jangi»da qatnashgan sahobalar, so'ng «Hudaybiya jangi» qatnashchilari; keyin Xudaybiya bilan Makka aholisi islomga kirguncha o'tgan sahobalar, so'ng Makka fath etilganidan islomga kirganlar, undan keyin kichik sahobalar va nihoyat roviy ayollarning nomlari berilgan.

Ba'zi muhaddislar roviylar nomini «Xurufi hijo» (alfavit) tartibida berilgan. Bu uslubni at-Tabaroniy, ibn Rohavayh, Abi SHayba va boshqalar juda muvaffaqiyatli amalga oshirganlar. Ular hadislarini isnodlari (naql etuvchi roviylar) bilan keltirilgan. Yana ular soxta hadislarini tark etib, sahih va zaif, quvvatli va illatli kabi ko'p turlariga bo'lib chiqqanlarkim, bunday malaka har qanday ilm sohibiga ham muyassar bo'lavermagan. Ba'zi muhaddislar faqat sahih, hadislarining o'zini jamlashga harakat qilganlar va ularning to'plamlari yuzaga kelgan. Birinchi bo'lib bu ishni Ismoil Buxoriy, keyin ibn Hajjoj, so'ng ibn-al-Ash'as, ulardan keyin Iso at-Termiziy, an-Nosoi va Ibn Moojjalar bajarishgan. Mana shu kishilar olamga mashhur bo'lgan 6 ta sahih hadislar to'plamining ijodkorlari hisoblanadi.

SHu davrda yaratilgan, musannaf deb nomlangan hadislar keng tarqalgan va ommalashgan. Bu to'plamda hadislar rivoyat qiluvchilar nomi bilan emas, balki fikr yuritilgan buyumlarga qarab joylashtirilgan. Ko'proq tan olingan va nufuzli hadislar to'plami 6 ta. Ular sunniylar orasida keng tarqalgan. Bular quyidagilar:

1. «Al-jome' as-Sahih» (Ishonchli to'plam) yoki qisqacha «as-Sahih al-Buxoriy» (810-870). Oldingi to'plamlarga nisbatan bu ancha mahorat bilan tuzilgan. Muallif bu to'plamda faqat qonunshunoslikka va urf-odatlargagina emas, Muhammad hayoti va sahobalar, hatto Muhammad

davri tarixiy va etnografik tomonlariga xos hadislarni to'plagan. Tanqidiy yondashgan holda 600 mingga yaqin hadis to'plab, bu to'plamga ishonchli deb bilganlaridan 7275 tasini kiritgan. Bu to'plam katta shuhrat qozongan va ko'p marta nashr qilingan.

2. SHunday shuhratga Muslim an-Nishopuriy (817-875 y.)ning «as-Sahih» asari ega bo'lgan. U 300 mingga yaqin hadislarni ko'rib chiqqan va ulardan 12 ming, ya'ni 4 foizini tanlab olgan.

Ulardan keyingi o'rinlarda: 3- «Sunna» (Sunnalar) Ibn Moojja (886 y. vaf.), 4-Abu Dovud as-Sijistoniyy (888 y. vaf.)ning shu nomli asari, 5-Muhammad at-Termiziy (892 y. vaf.)ning «Al-ja'mi al-Kabir» katta to'plami, 6-An-Nisai (915 y. vaf.)-Ashxobod yaqinidagi Nisa degan joyda tug'ilgan, Abu Dovud shogirdi; Asari-«Sunnan».

Ma'lumki, Markaziy osiyoda islom dini 708 yildan keyin keng tarqala boshlaganligiga qaramay, ilohiyot qatori muhaddislik ham ildam rivojlangan. Islom olamida mashhur va eng ishonchli deb e'tirof etilgan 6 hadislar to'plami mualliflarining aksariyati Markaziy Osiyodan chiqqanlar. Masalan, Ismoil Buxoriy (810-870), at-Termiziy (824-892), ad-Dorimiy as-Samarqandiy (797-868) An-Nisai (915 y. vaf. et.) va Kaspiybo'yi xalqalridan ibn Moojja (824-886) va boshqalar bu sohaning taraqqiyotiga ulkan hissa qo'shganlar.

Hadislar VII asr ikkinchi yarmi va IX asr oxirlarida yaratilgan hadislarning ko'p qismi xalifalik mamlakatlarida ijtimoiy munosabatlar, tarixiy siljishlar va o'sha davrda shakllangan huquqiy qarashlarni o'zida aks ettirgan. Hadislar ilk o'rta asr davrida xalifalik mamlakatlari ijtimoiy va davlat taraqqiyoti tarixi uchun manba ahamiyatiga egadir.

Xulosa shuki, yurtimizning ko'hna tarixida juda ko'p mashhur shaxslar yashab, ijod qilib o'tganlar. Ularning orasida dunyoviy fanlar va ilohiyot bo'yicha dunyoda tanilgan olim va ulamolar alohida o'rin tutadilar. CHunonchi, Imom Buxoriy, Imom Termiziy, Al-/azzoliy, Zamahshariy, Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Beruniy, Forobiy, Navoiy, YAssaviy, Ulug'bek singari bobokalonlarimiz nafaqat SHarqda, balki butun jahonda mashhur bo'lgan kishilardir.

Mustaqilligimiz sharofati bilan yuz berayotgan voqealar, tub o'zgarishlar, demokratiyalash jaryoni bugungi kunda diniy va dunyoviy bilimlarni o'rganishga keng imkoniyat yaratib berdi. Bular orasida ishonchli deb e'tirof etilgan muhaddislikning mualliflaridan biri Imom Buxoriydir.

O'rta Osiyo muhaddislarining hadisshunoslikka qo'shgan hissalar. Buyuk muhaddis Ismoil al-Buxoriy. Islom olamida eng etuk va mashhur muhaddis Abu Abdulloh muhammad ibn Ismoil al-Buxoriy 810 yil 21 iyulda Buxoroda tug'ilgan. Otalari shayx Ismoil ibn Ibrohim ahli hadislardan bo'lib, ozgina tijorat ishlari bilan ham shug'ullangan. Katta bobosi al-Mug'iri yamanlik Ju'fiy ibn Sa'd qabilasidan bo'lmish Buxoroda istiqomat qiluvchi al-YAman al-Ju'fiy degan kishining ta'sirida musulmon bo'lgani uchun imom Buxoriyga ham al-Ju'fiy deb nisbat bergan.

Imom Buxoriy go'dakligidanoq otadan etim qolib, ona qo'lida katta bo'lgan. U yoshligidanoq arab tili va hadis kitoblarini o'qish va ularni yodlashga qunt bilan kirishgan. Keyin buxorolik muhaddislar Muhammad ibn Sallalol Paykoiy, Abdulloh ibn al-Masnadiy al-Ju'fiylardan hadis ilmini o'rganib, ko'p hadislarni yod olgan. 16 yoshida onasi va akalari bilan birga hajga safar qilib, 4 yil Makkada yashagan. Safar asnosida qaysi shaharda to'xtalmasalar, o'sha erdagi muhaddislardan ozmi-ko'pmi hadis o'rganmay o'tmasdilar. SHu tariqa Balx, Basra, Kufa, Bag'dod, Xums, Damashq, Misr, Makka va Madina kabi ko'plab shaharlardagi mashhur hadischi olimlardan shu ilm asrorlarini o'rgangan.

Imom Buxoriy o'ta iste'dodli, ziyarak, o'tkir zehnli, qobiliyatli ulamo edi. Rivoyat qilishlaricha, qaysi bir kitobni qo'lga olib, bir marotaba mutola qilsalar, hammasi yod bo'laveradi. Imom Buxoriyning o'z so'ziga ko'ra yuz sahih (ishonchli) va ikki yuz ming g'ayri sahih (ishonchsiz) hadisni yod bilar ekan. Basrada hadis darsiga qatnashgan sheriklaridan biri Xolid ibn Ismoil aytgan ekan: «Imom Buxoriy bizlar bilan birga ustozning darsini eshitardi. Ustoz rivoyat qilgan hadislarni biz yozib olar edik, ammo Buxoriy faqat quloq solibgina

o'tirardi. SHu tarzda qancha kunlar o'tib, orada ustoz qariyb 15 ming hadis rivoyat qildi. SHunda biz Buxoriyga: «Sen nega hadislarni yozmaysan?»-deb ta'na qilgan vaqtimizda: «Sizlar yozib borayotgan hadislarni men ustoz og'zidan yodlab olayotirman»,-dedi-da, ustoz rivoyat qilgan hamma hadislarni bir chekkadan yoddan o'qib berdi. SHundan keyin biz yozib olgan hadislarimizdagi xatolarni uning yodlaganidan tuzatib oladigan bo'ldik». Buxoriyning o'zi guvohlik berishicha, 100,000 hadisni yod bilgan.

Ba'zi rivoyatlarga ko'ra, Imom Buxoriy 16 yoshga qadam qo'yanida al-Marvaziy (736-798), al-Jarroh (747-812)larning kitoblarini batamom yodlab olgan ekan.

Imom Buxoriy o'n sakkiz-yigirma yoshlaridan boshlab kitob yoza boshlagan. Uning «al-Jome' as-sahih» asari sunniylar tomonidan e'tirof etilgan olti sahih kitobining birinchisidir. Undan tashqari yigirmaga yaqin kitoblari bo'lib, ko'plari bizgacha etib kelmagan. Movarounnahr musulmonlari diniy boshqarmasi qarmog'idagi kutubxonada «al-Jome' as-sahih» (Ishonchli to'plam), «At-Tarix al-kabir», «At-Tarix as-sag'ir», «al-Qiroatu xalfa-l-Imom» («Imom ortida turib namoz o'qish»), «Raf'ul-yadani fis salot» («Namozda ikki qo'lni ko'tarish») kabi asarlarning qalamiy nusxalari mavjuddir. Imom Buxoriyning boshqa bir qancha asarlari ham bor: «Al adab al-mufrad» («Adab durdonalari»), «Asmi-as-sahoba», «Kitob af'ol il-ibod», «Kitob bad i-l-maxluqot», «Birrul-Volidayn», («Ota-onaga yaxshilik qilish haqida»), «Tarix us-siqat va-z-zu'afu min ruvot il-hadis», «Tarixi Buxoro», «Kitob us sulosiyosat», «Al-jome' as-sag'iyr», «Al-Jome' al-kabiyr», «Kitob ul-Fafoid», «Kitob ul-Vijdon», «Kitob ul-hiba», «Xulq af'ol il-ibod», «Kitob ul-musnod al-kabiyr» va boshqalar.

Imom Buxoriyning «Al-Jome' as-sahih» deb nomlangan 4 jild (juz')dan iborat hadislar to'plami islom olamidagi boshqa muhaddislar tuzgan to'plamlar orasida eng ishonarli va mukammalidir. Mazkur to'plamda Muhammad va uning sahobalari haqidagi hadislardan tashqari fiqh, islom marosimchiligi, axloq-odob, ta'lim-tarbiya hamda «Iymon», «Tahorat», «Namoz», «Zakot», «Nikoh», «Taloq», «Xaj», «Jihod», «Maloikalar haqida», «Olamning paydo bo'lishi» («Dastlabki yaratish») kabi 100 bobga bo'lingan. SHuningdek, o'sha davr tarixi va etnografiyasiga oid hadislar ham mavjud bo'lib, unga 600 ming hadisdan faqat 7275 ta eng «sahih»-haqqoniy, ishonchli hadislar kiritilgan. Mazkur to'plam Misr va boshqa bir qancha mamlakatlarda juda ko'p marta chop etilgan, unga yirik ulamolar tomonidan sharhlar bitilgan. Bu kitob yozilganiga hijriy bo'yicha 1200 yilcha bo'ldi. O'sha davrdan boshlab barcha ulamolar bu asarga Qur'ondan keyingi ikkinchi o'rinda turadigan manba deb baho berib keladilar. Imom Buxoriyning ushbu kitobi ma'naviy qadriyatlarimizni tiklashda, kishilarda axloq-odob, halollik, rostgo'ylik, poklik singari umuminsoniy fazilatlarini qaror toptirish va mustahkamlashda muhim ahamiyatga egadir.

Imom al-Buxoriyning «Al-Adab al-Mufrad» (Adab durdonalari) kitobiga kirgan ba'zi hadislardan keltiramiz. Masalan, farzandlarning ota-ona oldidagi burchi haqida bunday deyiladi: Rasulullohdan: «Ey Rasululloh, men yaxshiligimni kimga qilsam bo'ladi?»-deb so'ralganda, «Onangga»,-dedilar. Men shu savolni uch martaba qaytarsam ham, Rasululloh: «Onangga»,-deyaverdilar. To'rtinchi marotaba so'raganimda: «Otangga va yaqin bo'lgan qarindoshlaringga»,-dedilar.

Hadislarda Rasul akramning yana shunday tabarruk so'zlari keltiriladi: «Ota-onalarning keksalik vaqtida har ikkisi yoki biri bo'lmaganda, boshqasini rozi qilib, jannatiy bo'lib olmagan farzand xor bo'lsin, xor bo'lsin va yana xor bo'lsin».

Ota-onani hurmat qilish har bir insonning muqaddas burchidir. Insoniyatning yashash bilan bog'liq shaxsiy, ijodiy munosabatlar, oila, jamiyat, vatanga sadoqat, axloq-odobga oid ko'rsatmalar vatandoshimiz Imom al-Buxoriyning hadisi shariflarida keng va mujassam o'z bayonini topgan.

Hozir O'zbekiston qomuslar bosh tahririyati Imom Buxoriyning bu 4 jildlik betakror mumtoz asarini arabchadan o'zbekchaga o'girib nashr qildi. Hadislar arabshunos olim professor N.Ibrohimov va shoir M.Kenjabekov tahriri ostida bosilib chiqdi.

Imom Buxoriy chet el safaridan Buxoroga qaytgach, mahalliy ulamolar undan tahsil ko'ra boshlagan. SHu vaqtda Abbosiy xalifaligining Buxorodagi noibi az-Zuhaliy: «Bundan buyon amirlik saroyiga kelib turing va bolalarimga (ikkinchi rivoyatda: saroy ahliga) «al-Jome' as-sahih»dan dars bering», -deb maktub yuboradi. Imom bu taklifni qabul qilmaydilar va «Men ilmni xorlab sultonu amirlar eshigiga olib bormayman. Agar amirga ilm kerak bo'lsa, bolalarini (ikkinchi rivoyatda saroydagilarni) uyimga yoki masjidimga yuborsin!»-deb javob qaytarganlar.

Natijada u kishini ko'rolmagan ba'zi hasadgo'y, dili qora, xudbin shaxslarning fitna va ig'volari tufayli amir az-Zuhaliy uning Buxoroni tark etishi shartligi haqida farmon bergan. Natijada u Samarqandning Xartang qishlog'idagi qarindoshi ibn Jibril degan kishining uyiga ko'chib ketadi va o'sha erda betob bo'lib yotib qolgan. U 870 yil 31 avgustda 62 yoshida vafot etgan. Ertasi hayit kuni janoza o'qilib, shu Xartangda dafn qilingan.

Hozirgi vaqtda Samarqand yaqinidagi Poyariq tumani xududida Imom Buxoriy nomi bilan bog'liq ziyoratgoh mavjud bo'lib, u Hoji Ismoil masjidi nomi bilan mashhur. Uni Buxoro amiri Abdullaxon qurdirgan. 1974 yili Imom Buxoriyning 1200 yilligiga bag'ishlangan jahon anjumani o'tkazilgan edi.

Mustaqilligimiz yillarida buyuk vatandoshimiz al-Buxoriyning merosini o'rganishga, uning masjidi va qabrini ta'mirlashga alohida e'tibor berildi. 1996 yili O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Imom Buxoriyning 1998 yilda o'tkaziladigan 1225 yillik yubeleyini munosib tayyorgarlik bilan kutib olish haqida maxsus qaror qabul qildi. Ushbu qarorga asosan Imom al-Buxoriyning Samarqanddagi masjiti va qabri qayta ta'mirlandi. 1998 yili, uning tavallud topgan kunini nishonlashga yig'ilgan vatandoshlar, olimu, imom-hatiblar, chet eldan kelgan diniy arboblardan bu yangi tarixiy obidaning islomiy qadriyatlarining tiklanishi deb baholadilar. Prezidentimiz I.A.Karimov tashabbusi bilan amalga oshirilgan bu shijoat musulmonlarning har galdagi haj safaridan oldin kelib ziyorat qilinadigan obidaga aylantirdi.

Buyuk muhaddis Iso at-Termiziy. Ma'lumki, 1990 yil 14-17 sentyabr Toshkent shahrida buyuk alloma, muhaddis Abu Iso Muhammad ibn at-Termiziy tavalludining 1200 yilligiga bag'ishlangan «Imom Abu Iso Termiziyning ilmiy merosi va hozirgi zamon» degan mavzuda xalqaro Islom anjumani bo'lib o'tgan edi.

Imom Termiziy payg'ambar hadisilari, hatti-harakatlari to'g'risidagi sahih rivoyatlarni, ul zotning oila a'zolari, yaqinlari va sahobalaridan to'plab kelajak avlod uchun ulkan va bebaho meros qoldirgan. Islom dunyosida oltita sahih hadis to'plovchilar tan olingan va Imom Termiziy ular orasida munosib o'rinda turadi.

Aziz vatandoshimiz buyuk muhaddisning to'la ismi shariflari Abu Iso Muhammad ibn Iso bin Savra bin Muso bin al-Zahhoh az-Zarir at-Termiziy al-Bug'iy. Ul Zot islom olamidagi mashhur muhaddislardan biri bo'lib, hadis, tarix va boshqa ko'plab ilmlar sohasida asarlar yozgan.

Tarixiy ma'lumotlarga qaraganda, Imom Termiziy 824 yili Termiz shahrida tug'ilganlar. YOshlik chog'larida ilmga katta qiziqish va ishtiyoq ko'rsatgan. Hadis o'rganish maqsadida u 850 yildan boshlab Islom dunyosining turli shahar va diyorlariga safar qilgan. Hijoz, Xuroson va boshqa joylarda bo'lib, mashhur muhaddislar, ulamolar bilan muloqotda bo'lgan, ulardan ta'lim olgan. Imom al-Buxoriy shogirdlikdan tashqari at-Termiziy Muslim ibn Sa'id, ibn Muso, ibn Giylon, ibn Abdurahmon, ibn Bashshor, ibn Hujr, ibn Muni', ibn al-Musanno, Sufyon, ibn Vaqi' kabi yirik muhaddislarni o'ziga ustoz deb bilgan.

Manbalarda ko'rsatilishicha, Imom al-Buxoriy Imom at-Termiziy to'plagan hadislarining sinchiklab o'rganishdagi nodir qobiliyati, taqvodagi ustunligini tan olgan va bunga shohidlik bergan.

Taniqli muhaddislarning ko'plari Imom at-Termiziyning hadis ilmini takomillashtirish va uni kelgusi avlodlarga sof holda etkazishdagi xizmatlarini yuqori baholaganlar. Hadis imomlaridan al-Idrisiyning ta'biricha, u kishi «hadis bobida iqtido qilinadigan imomlardan biridir».

Termiziyning «Al-Jome'», («Jalovchi»), «Ash-SHamoyil an-nabaviya», («Payg'ambarning alohida fazilatlarini»), «Al-ilal fil hadis», («Hadislardagi og'ishlar»), «At-tarix», «Kitob az-zuhd», «Kitob al-asmo va-l-kuno», At-Termiziy qalamiga mansub asarlarning to'la bo'lmagan ro'yxatidir.

At-Termiziyning fiqh boblariga moslab tasnif qilgan «Sunan» nomli kitoblariga tegishli mavzularni o'z ichiga atroflicha qamrab olganligi sababli «Al-Jome'» deb nom olgan. Bu asar 1867-68 yillarda Mirtohda toshbosmada, so'ngra 1876-77 yillar 2 jild bo'lib Qohirada nashr etilgan. At-Termiziy tayyorlagan hadislar majmuasi ham Qohirada «Sahih» deb, boshqasi «Jome'» degan nom bilan chiqqan. Uning bu kitobida takror hadislar uchramasligi o'tmish muhaddislar asarlarida zikr qilinmagan. «Manoqib» va «Tafsir Qur'on» boblarining kengaytirib berilganligi mazkur kitobning qiymatini yanada oshiradi.

Undagi hadislar uch guruhga bo'lingan: Sahih, Hasan va Zaif. Har bir hadisni zikr qilgan, uni qaysi guruhga mansub ekanligini aytib ketadi. (Masalan: «Bu hadis sahih, bunisi esa Hasan yoki Zaif»).

Imom at-Termiziyning «Kutubi sitta» («Olti kitob») mualliflari orasida tutgan o'rnini belgilash borasida ko'pchilik ulamolar o'z fikr va mulohazalarini bayon qilganlar. Jumladan, turk olimlaridan professor Talat Ko'jyigitning ko'rsatishicha, at-Termiziyning «Sunan» kitobi hadischi olimlardan bo'lmish an-Nasoniy va Abu Dovudning kitoblaridan keyin uchinchi o'rinda turadi.

Muallifga nisbat berilib, shuhrat qozongan bu kitobni «Jome' at-Termiziy» ham deyishadi. («Uni «Sunan» deb ham ataydilar, faqat birinchisi mashhurroqdir»).

Imom al-Ansoriy at-Termiziyning kitobini yuqori baholagan. Zero, uning aytishicha, al-Buxoriy va Muslimning kitoblaridan ko'proq imomlargina foydalanadilar, at-Termiziyning kitobi esa har bir oddiy inson uchun foydalidir.

Imom at-Termiziy o'zining shoh asarini yozib tugatgach, uni zamonasining mashhur ulamolariga ko'rsatgan va ularning roziligini olgan. Bu haqda at-Termiziyning o'zi shunday deydi: «Bu kitobni tasnif etgandan keyin, uni Xijoz, Iroq va Xuroson ulamolariga ko'rsatdim va ularga ma'qul bo'ldi». Payg'ambar hadislarini to'plash va o'rganishda at-Termiziy ikki xil yo'ldan borgan. Birinchidan, hadislarining isnod (asl) manbalarining mazumini tanqidiy tahlil etgan. Ikkinchidan, har bir hadis atrofida borgan mazhablararo nuqtai nazarlar kurashiga e'tibor qilgan, ularga tanqidiy yondashgan.

Ular Abu Xanifa, Imom SHofe'iyalar izidan borib, bir tomondan islomga Ijmo', Qiyos, Ra'y kabi oqilona tamoyillarni kiritganlar. Asarlari musulmon SHarqidagi hurfikrlik, diniy-falsafiy, diniy-axloqiy tafakkurning keng qamrovligini, umuman islomning nihoyatda zamon va shart-sharoitlarga moslasha olish qobiliyati shakllanishida muhim rol o'ynagan.

Boshqa tomondan esa, at-Termiziy O'rta Osiyo, Eron xalqlarining urf-odatlarini, davlatchilik qonun-qoidalari va qadimgi diniy e'tiqodlarni islomga moslashtirilgan tarzda singdirishda ham katta xizmat ko'rsatgan. Masalan, ilk islomda juda katta munozaralarga sabab bo'lgan aziz-avliyolarning islomdagi nufuzi tan olinishida u zot katta xizmat ko'rsatgan. Xususan, «Kafsh al-Mahjub» asari muallifi Xujviriyning fikricha, at-Termiziy sufiylar ta'limotiga valiyalar va ularning nufuzlari, darajalari to'g'risidagi muazzam muammoni kiritganlar.

Imom Termiziy yuksak axloqiy va insoniy fazilatlariga ega, yuksak zakovat va zehn sohibi, fanning turli sohalarida atroflicha chuqur va etuk bilimga ega bo'lgan kishi edi. Turmushda alohida ajralib turar, kam taom iste'mol qilib, ko'p mehnat va ijod qilar, axloqsizlikni qoralari edi. U zot har doim ilm-fanni targ'ib qilar, ayniqsa yoshlarni ilm olishiga da'vat etardi. Ayni paytda, muloyimlik va xushfe'llik ul zotning go'zal fazilatlaridan biri edi.

Umr bo'yi qilingan uzluksiz ilmiy izlanishlar, mutolaa, asarlar yaratish mashaqqati, hayotiy uqubatlar o'z asoratini ko'rsatgan, umrining oxirgi yillariga kelib ko'zlari ojiz bo'lib qolgan va 892 yili 70 yoshida termizda vafot etganlar.

Hozirgi vaqtda at-Termiziyning maqbarasi SHEROBOD tumani markazi yaqinidagi qishloq qabristonida qad ko'tarib turibdi. Mustaqilligimiz yillarida bu qabriston yangitdan ta'mirlandi, tevarak-atrof obodonlashtirilib, ziyoratgohga aylantirildi. Qadim-qadimdan musulmonlar uchun bu er ziyoratgoh hisoblanadi.

Bobokalonimiz at-Termiziyning buyukligi shundaki, u o'z kitoblarida quyidagi g'oyani tarannum etgan: «Inson insonning do'sti, birodaridir. Inson insonga zulm ham qilmasligi, muhtoj damlarda inson insonni tashlab ham qo'ymasligi kerak». Xuddi shuning uchun ham jahon xalqlari bu ma'rifatparvar zotni necha yuz yillar davomida e'zozlab kelayapti.

Hadisi sharifda aytilgan ibratomus so'zlardan namunalar keltiramiz:

Hadisda inson iymoni mukammal bo'lmog'ining uch sharti keltirilgan:

-to'g'ri e'tiqodli bo'lmoq;

-kishilar bilan yaxshi munosabatda bo'lmoq;

-kishi o'z ustida ishlamog'i va o'zini ibodat va toatda chiniqtirmog'i, lozimligi aytilgan.

-«Vatanni sevmog' iymondandir».

-«Alloh Taolloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning g'azabiga bog'liqligi».

Hadislarda aytilishicha, gunohlarning eng kattasi «Alloh Taolloga shirk keltirish va ota-onaga oq bo'lish». Rasuli Akram «Ogoh bo'linglar! SHu katta gunohlardan biri yolg'on gapirmog', tuhmat qilmoqlikdir», deganlar.

-«Kim ota-onasini rozi qilsa unga tubo (jannat) nasib bo'lib, Alloh Taola uning umrini ham ziyoda qiladi».

-«Ota-ona keksaygan paytda duolarini olmagan kishilar xor bo'ladi».

Hadislarda millatlararo totuvlikka oid fikrlar ham ko'p uchraydi, masalan:

-«Kimki musulmon mamlakatida yashovchi boshqa dingan mansub kishini haqorat qilsa, qiyomat kuni o'tdan yasalgan qamchi bilan savalanadi».

-«Kimki sulh bitimi bilan yashayotgan g'ayriddinni o'ldirsa, u jannatning bo'yini ham hidlamaydi».

Hadislarda ilm olish haqida ham yaxshi fikrlar bildirilgan:

-«Ilm ibodatdan ustundir. Taqvo dinini tutib turuvchi ustundir».

-«Garchi CHinda bo'lsa ham ilmga intilinglar, chunki ilm olishga intilish har bir mo'minga farzdir».

Imom at-Termiziy hadislaridan ba'zi namunalarini keltiramiz:

-«Har bir mast qiluvchi narsa xaromdir».

-«Uch xil duo shaksiz mustajobdir: mazlumning duosi; musofirning duosi, otaning bolaga qilgan duosi».

-«Qaysingizning uchta qizingiz yoki uchta singlingiz bo'lsa, ularga yaxshilik qilsangiz, jannatga kirasiz».

-«Bir-biringizning orangizni uzmag, bir-biringizni orqangizdan ayb qidirmang, bir-biringizni yomon ko'rmang, bir-biringizga hasad qilmang».

-«Yaxshi xulq ochiq yuzlikdir, ezgulikni yoyish va odamlardan aziyatli narsani uzoqlashtirishdir».

-«SHarmu hayo va tortinchoqlik iymonning ikki shahobchasidir. Besharmlik va surbetlik esa nifoqning ikki shahobchasidir».

Hadislardagi namunalarni davom ettirish mumkin va lozim.

Xulosa shuki, hadisi shariflarda aytilgan ibratomuz fikrlar asrlar osha musulmonlarni yaxshi xulq, odat, insof va vijdoniylikka chorlagan. Kishilar o'rtasidagi iliq munosabatlarning shakllanishiga xizmat qilgan.

Qur'oni karimdan keyingi manba hisoblangan hadislarning buyuk allomalari Imom al-Buxoriy, Imom at-Termiziy va boshqalar bizning yurtdoshlarimiz bo'lganligidan haqli ravishda faxrlanamiz.

7 - Mavzu: Diniy ekstremizm va fundamentalizm. Missionerlik va prozelitizm.(2 soat)

Reja:

1. Diniy fundamentalizm va ekstremizmni keltirib chiqaruvchi omillar.
2. Diniy ekstrimistik oqimlar (Vahobiylik oqimi Al-ixvon-muslimun ta'limoti "Xizbut taxrir" diniy – siyosiy partiyasi, Akromiyalar guruhi)
3. Missionerlik va prozelitizm va uning salbiy oqibatlari.
4. Diniy ekstremizm va fundamentalizmga qarshi kurashning ma'naviy – ma'rifiy asoslari.

Diniy ekstremizm - muayyan diniy konfessiya va tashkilotlardagi ashaddiy mutaassib, fanatik unsurlarning faoliyati mafkurasi. Fanatizm o'z aqidasi shak-shubhasiz to'g'riligiga ishonib, boshqa firqa va mazhablarni butunlay rad etgan holda ularni tan olmaslik, balki ularni diniy asoslarni buzishda ayblab, ularga qarshi urush ochishga olib boradigan omillardandir. Diniy fanatizm diniy ekstremizm va terrorizmga zamin tayyorlaydi.

Fundamentalizm - ma'lum din vujudga kelgan ilk davriga qaytish va bu yo'l bilan zamonaning barcha muammolarini hal qilish mumkin degan fikrni ilgari suruvchilarning yo'nalishi. Diniy fundamentalizm - aqidaning o'zgarmasligini himoya qiladigan, vahy va mo'jizalarning muqaddas kitoblardagi bayonining harfiy talqini tarafdori, ularning har qanday majoziy talqiniga murossasiz, so'zma-so'z talqiniga asoslangan e'tiqodni aqlga tayangan mantiqiy dalillardan ustun qo'yadigan, muayyan diniy e'tiqod shakllanishining boshlang'ich davrida belgilangan barcha yo'l-yo'riqlarni qat'iy va og'ishmay bajarilishini talab qiladigan diniy oqimlarni ifodalashda qo'llaniladigan istilohdir.

Fundamentalizm iborasi birinchi bor I Jahon urushi arafasida vujudga kelgan protestantizmdagi ortodoks oqimlarni ifodalash uchun ishlatilgan. Bu oqim 1910 yildan keyin shu nom bilan atala boshlagan. Fundamentalistlar xristianlikning an'anaviy aqidalariga, ayniqsa Bibliyaning mutlaqo mukammalligiga ishonishni mustahkamlashni, uni so'zma-so'z sharhlashga qat'iy rioya qilishni talab qildilar. Bu oqim keyinchalik Amerikada keng tarqalib ketdi. 1919 yili Filadelfiyada Jahon xristian fundamentalistlari assotsiatsiyasiga asos solindi.

Asrimizning 70-yillaridan boshlab esa, bu so'z islomga nisbatan qo'llanila boshlandi. Islom fundamentalizmi zamonaviy islomdagi uch yo'nalishdan biridir (qolgan ikkitasi - traditsionalizm va modernizm). Islom fundamentalizmining asosiy g'oyasi - «sof islom» prinsiplariga qaytish, maqsadi «islomiy taraqqiyot» yo'lini joriy etishdir.

XX asrning 80-90-yillarida butun dunyoda diniy omilning faollashuvi sobiq sovetlardan keyingi hududda ham o'z aksini topdi. Bu davr jamiyat taraqqiyotida, bir jihatdan, diniy e'tiqodning ijtimoiy-madaniy hayotdagi tabiiy mavqei tiklanayotgan, ikkinchi tomondan, mazkur asosda ayrim mafkuraviy ziddiyatlar tug'ilishi vaqti bo'ldi.

Asosiy qonunimizda yana shu narsa qat'iy qilib belgilab qo'yilganki, konstitutsiyaviy tuzumni zo'rlik bilan o'zgartirishni maqsad qilib qo'yuvchi, Respublikaning suvereniteti, yaxlitligi va xavfsizligiga, fuqarolarning konstitutsiyaviy huquq va erkinliklariga qarshi chiquvchi, urushni, ijtimoiy, milliy, irqiy va diniy adovatni targ'ib qiluvchi, xalqning sog'lig'i va ma'naviyatiga tajovuz qiluvchi, shuningdek harbiylashtirilgan birlashmalarning, milliy va diniy ruhdagi siyosiy partiyalarning hamda jamoat birlashmalarining tuzilishi va faoliyati taqiqlanadi (57-modda).

O'rta Osiyodagi respublikalar o'z mustaqilligiga erishishi va uning mustahkamlanishi davrida «islom omili», «islom uyg'onishi», «qayta islomlashish», «islom fenomeni» kabi iboralar tobora ko'proq ishlatilib, bu hol ularning beqiyos faollashuvini o'zida aks ettirdi. Bunga sabab sobiq Sovet davlatining mafkuraviy tasavvurlari va qadriyatlarining emirilib, muayyan vaqt davomida hosil bo'lgan ma'naviy bo'shliqni to'ldirish zarur edi. Kommunistik mafkura ma'naviy jihatdan qashshoq bo'lib, o'ziga xos mutaassibli va muayyan millatlar manfaatlariga qarshi

qaratilganligi bilan sho‘ro hokimiyatidan keyingi makonda diniy fundamentalizm uchun qulay sharoit tug‘dirdi.

Sobiq ittifoqdagi hukmron partiyaning namoyandalari diniy jamoalarni xalqlarning aql idrokini egallash uchun kurashda o‘zlarining raqibi deb hisoblashi dinning pinhoniya chekinishi va hatto uning muayyan ma‘nodagi muxolif kuchga aylanishiga olib keldi. O‘sha davrda dinning ta‘qib ostida bo‘lib kelgani, islom dinining eng salohiyatli ulamolari qatag‘on qilinishi, minglab masjid va madrasalarning buzib tashlanishi diniy taassubni yo‘qotishga emas, balki uning ildizlarini oziqlantiruvchi xatarli omillarning kuchayishiga olib keldi. Millatlar orasida o‘zlikni anglash tuyg‘usi, etnik jihatdan nasl-nasabini izlashga intilishlari beqiyos kuchaydi.

O‘zbekistonga nisbatan islom fundamentalizmining tahdidi aqidaparastlikni yoyish, bu yo‘l bilan musulmonlarni islohotchi davlatga ishonchini yo‘qotishga urinishda o‘zini namoyon etmoqda. Bunday guruhlar mustahkamlanib borayotgan umummilliy birdamlik va hamjihatlik, millatlar va fuqarolararo totuvlikka rahna solishga harakat qilmoqdalar. Demokratiya va dunyoviy davlat tushunchalarini, e‘tiqod erkinligiga asoslangan ko‘p konfessiyali dunyoviy jamiyatni obro‘sizlantirishga yo‘naltirilgan sa‘y-harakatlarni amalga oshirmoqdalar.

Prezidentimiz ta‘kidlaganidek, «Eng avvalo, jamiyat, guruh, alohida shaxs ma‘naviy hayotining muayyan sohasi bo‘lgan din umuminsoniy axloq meyorlarini o‘ziga singdirib olgan, ularni jonlantirgan, hamma uchun majburiy xulq-atvor qoidalariga aylantirgan.

Binobarin din odamlarda ishonch hissini mustahkamlagan. Ularni poklab, yuksaltirgan. Hayot sinovlari, muammo va qiyinchiliklarni engib o‘tishlarida kuch bag‘ishlagan. Umuminsoniy va ma‘naviy qadriyatlarni saqlab qolish hamda avloddan avlodga etkazishga yordamga kelgan.

Dinning yuksak rolini e‘tirof etish bilan birga diniy dunyoqarash tafakkurning, insonning o‘zini o‘rab turgan dunyoga o‘zi kabi odamlarga munosabatining yagona usuli bo‘lmaganligini ham ta‘kidlash mumkin. Dunyoviy fikr, dunyoviy turmush tarzi ham u bilan yonma-yon, u bilan teng yashash huquqiga ega bo‘lgan holda rivojlanib kelgan».

Keyingi yillarda yurtimizda milliy va diniy qadriyatlarning tiklanishiga katta e‘tibor berilib, bu narsa hukumatimizning ustuvor siyosatiga aylandi. Ko‘plab diniy bayramlarga ommaviy tus berildi, televidenie va matbuot tomonidan diniy masalalar tez-tez yoritila boshlandi. Fuqarolar o‘rtasida diniy ilm va an‘analarga qiziqish kuchaydi. Bundan foydalanib, ba‘zi g‘arazli shaxslar ma‘lum manfaatlar evaziga chet eldan yurtimizga suqulib kirmoqchi bo‘lgan ekstremistik oqimlar «da‘vatchi»lariga aylandilar. Ular xorijliklar tomonidan istaganlaricha mablag‘ va diniy adabiyotlar bilan ta‘minlandilar. Bu harakatlar tezda o‘z oqibatini ko‘rsatdi. Farg‘ona vodiysi va Toshkent shahrida uya qurib olgan «Vahhobiychilik» harakati, jumhuriyatimizning deyarli barcha shahar va qishloqlariga etib borishga ulgurgan «Hizbut tahrir» kabi guruhlarining keyingi yillarda Vatanimizning turli joylarida uyushtirgan fitna-fasod harakatlari shundan darak beradi.

Modomiki, biz yoshlarimizni, Prezidentiz aytganidek Imom Buxoriylar, Naqshbandiylar va YAssaviylar ta‘limoti asosida tarbiyalar ekanmiz, biz ularni turli islom niqobi ostidagi g‘arazli guruhlar bilan buyuk ajdodlarimiz amal qilgan va bizlarga ham tavsiya etgan musaffo islom o‘rtasini ajrata oladigan darajada bilimli qilishimiz zarur bo‘ladi.

Vahhobiylilik. Vahhobiylilik XVIII asrda Arabiston yarim orolida vujudga kelgan dini-siyosiy oqimdir. Uning asoschisi Muhammad ibn Abd al-Vahhob 1703 yili Arabiston yarim oroli Najd o‘lkasining al-‘Uyayna degan joyida tavallud topgan. Bu davrda uning otasi Abd al-Vahhob ibn Sulaymon mustaqil mahalliy amir hokimiyatida qozilik lavozimida xizmat qilar edi. Muhammad yoshligidan diniy ilmlarni o‘z otasi rahbarligida o‘rgana boshladi. U an‘anaga ko‘ra, Qur‘onni yod oldi, tafsir va hadis ilmlari bilan tanisha boshladi. Bir necha bor Misr, Suriya, Kurdiston, Iroq, Eron mamlakatlarida bo‘lib, ko‘pincha ulamolar suhbatida o‘zining janjalkashligi va mutaassibliги bilan ajralib turgan. U o‘z targ‘botchilik faoliyatini 1730 yillarda boshlab, birinchi maqsadi o‘ziga munosib homiy topish bo‘ldi.

1745 yili Muhammad ibn Abd al-Vahhob ad-Dir‘iyya vodiysiga uning amiri Muhammad ibn Sa‘ud taklifiga binoan ko‘chib o‘tdi. Bu bilan Muhammad ibn Sa‘ud o‘z hokimiyatini kuchaytirishda vahhobiylilikdek mafkuraviy qurolga ega bo‘ldi. Vahhobiylar o‘zlari xohlagan

jamoani kufirda yoki shirkda ayblashlari va unga qarshi jihod e'lon qilishlari mumkin edi. Ibn Sa'ud esa bu jihodni amalga oshirib, o'z hokimiyati chegaralarini kengaytirishni boshladi. Muhammad ibn Abd al-Vahhob 1792 yili vafot etdi. Ibn Sa'ud va uning sulolasi vahhobiylilik bayrog'i ostida olib borgan urushlari 1932 yilda Saudiya Arabistoni davlatining tuzilishi bilan yakunlandi.

Vahhobiylilik ta'limoti diniy masalalarda din fundamenti, ya'ni Payg'ambar davri voqeiyliklariga qaytishni talab etdi. Ular barcha muxoliflarini bid'atchilikda, ya'ni dinga yangilik kiritganlikda aybladilar, o'zlarining siyosiy dushmanlarini esa mushriklikda ayblab, ularga qarshi jihod olib borishga fatvo berdilar. Axloqiy masalalarda nazariy jihatdan, garchi shaxsiy kamtarlik, mol-mulkka hirs qo'ymaslik, dunyoviy hayotda toat-ibodatga aksariyat vaqtni sarflashni targ'ib qilsalarda, lekin amalda saroy ahlining bosqinchilik urushlari qo'shni qabilalar mol-mulklarini talash oqibatida gap bilan amal o'rtasida ziddiyat paydo bo'ldi.

Vahhobiylilik harakatlari Usmoniylar imperiyasi (1453-1924) hududlarida vujudga kelganligi va imperiya bilan bu harakat o'rtasida bir necha qonli to'qnashuvlar yuz berganligi tufayli bu oqimda turk islomiga qarshi bo'lgan kuchli kayfiyat o'z aksini topdi. Imperiyaning markaziy hududlarida hanafiylik mazhabi mutlaq hukmron mavqega ega bo'lganligi uchun mazkur maktab qoidalari qattiq tanqid qilindi.

SHuningdek, vahhobiylilik harakati mafkurasining markazida avvaliga Arabiston erlarini birlashtirish orqali, keyinchalik butun islom dunyosida islom davlatini shakllantirish g'oyasi ham mavjud edi. Ular bu maqsad yo'lida har qanday qurbonliklarga tayyor edilar.

Vahhobiylarning chet ellarda ko'plab tashkilotlari bo'lib, ular faol harakat olib boradilar. Ularning ko'pchiligi yashirin siyosiy faoliyat olib boradi. Ish uslublari - diniy hissiyotlari kuchli bo'lgan fuqarolarni jamiyatlariga tortib, ularni qayta tarbiyalash, so'ng ulardan tashviqot va ijtimoiy tartibbuzarlik, ekstremistik harakatlarda foydalanish. Bu ishlarga, ayniqsa, yoshlarni, bolalarni, hayot tarzidan norozi bo'lgan shaxslarni jalb qiladilar. Xayriya fondlari orqali mayib-majruhlarga, etim-esirlarga yordam, diniy ta'lim berish, turli diniy adabiyotlarni tarqatish kabi yo'llar bilan keng targ'ibot ishlarini olib boradilar. Kishilarga fanatizm, murosasizlik, o'zgalar fikrlari va manfaatlariga hurmatsizlik ruhini singdirishga urinadilar.

Al-Ixvon al-muslimun. XIX asr dastlabki yillaridan islom dini tarqalgan mamlakatlar iqtisodiy, ijtimoiy, siyosiy hayotida katta tarixiy o'zgarishlar yuz bera boshladi. Bu o'zgarayotgan yangi sharoitlarga diniy-falsafiy, huquqiy normalarning XIX asr yarmidan boshlangan moslashuvi fanda «Islomiy islohotlar» nomini oldi. Lekin bu jarayon haddan tashqari cho'zilib ketdi va ko'p sohalarda ziddiyatli hollarni keltirib chiqardi. Ular orasida panislamizm va musulmon jamoalarining boshqa konfessiyalardan ajratish g'oyasini aytishimiz mumkin. Panislamizm g'oyasini birinchi bo'lib ilgari surgan Jamoliddin al-Afg'oniy (1839-1897) hisoblanadi. U diniy-siyosiy arbob bo'lib, 1884 yili Parijda Muhammad Abduh (1849-1905) bilan birgalikda «al-Urvat al-vusqo» jurnalini nashr etdi va unda panislamizm g'oyalarini targ'ib qila boshladi. Afg'oniyning g'oyalarini keyinchalik «Musulmon birodarlar» («al-Ixvon al-muslimun») radikal shakllarida rivojlantirildi.

Al-Ixvon al-muslimun - 1928 yili Misrning Ismoilিয়া shahrida Misrlik shayx Hasan al-Banno tomonidan tashkil etilgan diniy-siyosiy tashkilot. Hasan al-Banno Jamoliddin al-Afg'oniy, Muhammad Abduh, Rashid Rizo asarlaridan ta'sirlanib, panislamizm g'oyasida «jihod», «islomiy millatchilik», «islomiy davlat» ta'limotlarini ishlab chiqdi. Al-Ixvon al-muslimun bu ta'limotlar asosida islom dini tarqalgan mamlakatlarda Qur'on va shariatda ifodalangan qoidalarga to'liq rioya qiluvchi, «islomiy adolat» prinsiplari o'rnatilgan jamiyat qurish uchun siyosiy kurashni boshlab yubordi.

Al-Ixvon al-muslimun o'z tarixida bir necha bosqichlarni bosib o'tdi. 1928-1936 yillardagi davrni xayriya va ma'rifatchilik bosqichi deb atasa bo'ladi. Keyinchalik u kurash uslubi sifatida terrorni qo'llash darajasiga etgan siyosiy tashkilot sifatida maydonga chiqdi. Ko'plab davlatlarda uning faoliyati taqiqlandi. Keyingi davrda al-ixvon al-muslimun orasida bo'linish yuz berib, ular 3 yo'nalishga bo'linib ketdi:

- 1) «mo'tadillar» - Hasan al-Banno va Sayyid Qutb tarafdorlari;

2) «islom demokratlari» - «islom sotsializmi» ta'limoti tarafdorlari;

3) «at-Takfir va-l-hijra», «al-Jihod», «Hizb at-Tahrir al-islomiy» kabi terror uslubini qo'llovchi tashkilotlar.

Hizb at-Tahrir al-islomiy (Hizbut tahrir). Hizbut tahrir 1952 yili Quddus shahrida falastinlik ilohiyotchi Taqiy ad-din an-Nabahoniy (1909-1979) tomonidan asos solingan diniy-siyosiy partiya. U Hayfada tug'ilib o'sgan, Qohiradagi «al-Azhar» universitetida ta'lim olgan.

Hizbning asosiy maqsadi - avval arab davlatlari miqyosida, keyin islom dunyosi miqyosida va nihoyat jahon miqyosida xalifalik shaklidagi islom davlatini tuzish. Ularning asosiy da'vosi - Mustafo Kamol Otaturk tomonidan 1924 yili Usmoniy xalifa Ikkinchi Abdulmajid (1922-1924) xalifalikdan g'ayriqonuniy chetlatildi. Davlat diniy-islomiy qonunlar asosida xalifa tomonidan idora etilishi lozim. Hizb dasturi 187 banddan iborat bo'lib, asosiy maqsadi - hokimiyatga erishish. Bunday asosiy yo'l - islomiy fikrlovchi shaxslarni shakllantirish. Ularga islomiy ta'lim-tarbiya berish ikki bosqichdan iborat: 1) u bilan islom ta'limotini o'rgatish yo'lida madaniy-ma'rifiy ishlar olib borish; 2) siyosiy faoliyatga tortish.

Maqsadga erishish uchun kurash uch bosqichdan iborat:

- g'oyaviy-fikriy kurash;
- jamiyatda g'oyaviy inqilobni amalga oshirish;
- hokimiyatga faqatgina umma - jamoaning to'liq roziligidan so'ng kelish.

Hizbut tahrir tarafdorlari ko'pgina musulmon davlatlari, jumladan Tunis, Iroq, Jazoir, Sudan, Yaman va boshqalarda o'z faoliyatlarini yashirin olib bormoqdalar. Uning hozirgi kundagi rahbari Abd al-Qadim az-Zallumdir.

Hizbut tahrir tuzilish jihatidan piramida shaklidir. Har bir guruh (halqa) alohida-alohida bo'lib, 5-6 kishidan iborat. Guruhlarning o'quv ishiga «mushrif» rahbarlik qiladi. Undan tashqari guruhda yana bir rahbar - «amir» bo'lib, u mushrifga mashg'ulotlarni o'tkazishda bevosita yordam ko'rsatadi. Mushrif bir vaqtning o'zida bir necha guruhda ta'lim ishlarini olib borishi mumkin. O'qish davomida tinglovchilar diniy mavzudagi mashg'ulotlar bilan birga siyosiy, jumladan, musulmon davlatlarida sodir bo'layotgan voqealarni diqqat bilan o'rganadilar.

O'zbekiston hududida 1992 yildan boshlab partiyaning boshlang'ich bo'linmalari tashkil etila boshlagan. Hizb safiga kiruvchilar o'z partiyalari haqidagi ma'lumotlarni hech qachon oshkor etmaslikka o'z mushrifi buyurgan vazifalarni so'zsiz bajarishga Qur'on bilan qasam ichadilar. Hizb mutasaddilari o'z tarafdorlarini ko'proq ziyolilar, ilmiy xodimlar, talaba yoshlar orasidan qidiradilar.

Etarli ta'lim olgan shaxslar keyinchalik o'zlari mustaqil guruh tuzishlari lozim. Tahrirchilarning ta'limi bosqichma-bosqich olib boriladi. Birinchi bosqichda «Islom nizomi» va «Izzat va sharaf sari» kitoblari bo'yicha o'qitiladi, «al-Va'y» jurnalidagi ma'lumotlar muhokama qilinadi. Keyingi bosqichlarda «Demokratiya kufr nizomi», «Siyosiy ong», «Xalifalikning tugatilishi», «Hizbut tahrir tushunchalari», «Islomiy da'vatni yoyish vazifalari va sifatleri» kabi kitoblari o'qitiladi. Bu adabiyotlar partiya manfaatlarini ko'zlab, Qur'on oyatlari va hadislarini noto'g'ri talqin qilib dindorlar ongiga ta'sir qilish mo'ljallangan. Ushbu nashrlar dindorlarni siyosiy lashtirilgan islomga targ'ib etib, ularni fuqaroviy bo'ysunmaslikka va muomaladagi umumiy qoidalarni inkor etishga chaqiradi.

Hozirgi zamon islom ulamolari – YUSUF QARZOVIIY, SAYYID MUHAMMAD AT-TANTOVIIY, NOSIR AD-DIN AL-ALBONIYLAR Hizbut tahrirni *ohod* hadislarga, qabr azobiga, *siro*t ko'prigiga ishonmasliklari uchun ularni *ahl as-sunna va-l-jamo'a* safidan chiqqan hisoblaydilar.

Akromiylar. Respublikamiz hududida tashkil topib, hozirda faoliyati deyarli to'xtatilgan noan'anaviy ham islom ta'limotiga ham konstitutsiyaviy davlatchilik asoslariga zid bo'lgan guruh «Akromiylar»dir.

Akromiylar 1996-1997 yillarda Andijonda tashkil topib, uning nomi guruh asoschisi - 1963 yilda tug'ilgan Yo'ldoshev Akrom nomi bilan bog'liq. A. Yo'ldoshev Hizbut tahrirning etakchisi an-Nabahoniy g'oyalari asosida 12 darsga mo'ljallangan «Imonga yo'l» risolasini yozgan. SHu sababdan akromiylarni «Imonchilar» deb ham yuritiladi.

Akromiyalar ham davlat tepasiga chiqish kabi g'arazli maqsadlarni ko'zlaydilar. Biroq, ular tahrirchilardan farqli o'laroq, xalifalik davlatini mahalliy sharoitdan kelib chiqib, avvalo Andijonda, so'ng Farg'ona vodiysida amalga oshirmoqchi bo'ldilar. Akromiyalar siyosiy hokimiyatga erishishning 5 bosqichini rejalashtirganlar - «sirli», «moddiy», «uzviy», «maydon» va «oxirat». To'rtinchi va beshinchi bosqichlar tamomila islomlashtirish davri tugagach boshlanishi va ochiqdan-ochiq hokimiyat uchun kurash bosqichlari bo'lmog'i lozim edi.

Bu guruh a'zolari asosan hunarmandlardan iborat bo'lib, ular rasmiy ishxonalardan bo'shab, jamoa ma'qullagan mehnat faoliyati bilan shug'ullanganlar. Zarurat tug'ilganda «birodarlari»ga «jamoa banki»dan moddiy yordam berganlar. Undan tashqari jamoa a'zolariga tashkiliy ravishda oziq-ovqat mollari tarqatib turilgan. Quda-andachilik faqat «birodarlar» o'rtasida amalga oshirilgan.

Missionerlik va prozelitizm: maqsadlar, vazifalar va usullar.

Ma'lumki, O'zbekiston Respublikasida vijdon erkinligi to'liq ta'minlangan. Vijdon erkinligi-fuqarolarning u yoki bu dinga e'tiqod qilish yoki hech qanday dinga e'tiqod qilmaslik huquqidir.

1998 yilda qabul qilingan «Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida» gi Qonuning yangi tahriri kuchga kirgan vaqtdan boshlab o'tgan davr ichida Respublikamizda jami 2231 ta diniy tashkilot ro'yxatga olingan bo'lib, shundan 2050 tasi islomiy diniy tashkilotlar va 181 tasini noislomiy diniy tashkilotlar tashkil qiladi. (2037 masjid, 165 xristian va boshqalar).

YUqirida zikr etilgan qonunning 5-moddasiga ko'ra: «Davlat diniy konfessiyalar o'rtasidagi tinchlik va totuvlikni qo'llab quvatlaydi. Bir diniy konfessiyadagi dindorlarni boshqasiga kiritishga qaratilgan hatti-harakatlar (prozelitizm), shuningdek boshqa har qanday missionerlik faoliyati man etiladi» deb belgilab qo'yilgan.

Missionerlik deganda nima tushunamiz?

Missionerlik (missiya-lotincha yuborish, topshiriq)-biror dinga e'tiqod qiluvchi xalqlar orasida boshqa bir dini targ'ib qilish demakdir.

Missionerlik asosan, xristianlikka xos bo'lib, bu harakat xristianlik Vizantiya imperasida davlat dini sifatida e'lon qiliganidan e'tiboran olib boriladi. Mazkur harakatning ilk davrida xristian missionerlari o'zlarining missionerlik harakatlarini Evropa va YAqin SHarqdagi ko'p xudolikka sig'inib kelgan aholini yakka xudolikka tarqib qilishdan iborat deb ko'rsatganlar.

Keyinchalik bunday qarashlari eskirdi, xususan hozirgi vaqtda kelib, jahon aholisining deyarlik 80-90 foizi o'z diniga, aksariyat hollarda yakka xudolikka ega bo'lgan davrda «missionerlik» va ayniqsa, «prozelitizm» salbiy bir holatga aylanib qoldi.

Bugungi kunda O'zbekiston misolida oladigan bo'lsak, mahalliy xristian diniy tashkilotlarining «missionerlik» harakatlari to'g'ridan-to'g'ri mahalliy-tub aholini «evangelitazitsiya» qilishga, ya'ni o'z diniga og'dirishga qaratilgani namoyon bo'ladi.

O'sha davrdagi evangellashtirishni bugungi kunda hududimizda tatbiq etish to'g'ri bo'larmikan va shartmikan? bugungi kunda mavjud ma'lumotlarga ko'ra, respublikamiz fuqarolarning 99 foizi o'zini qaysidir bir diniy yo'nalishiga tegishligini ma'lum qilgan, shundan 90 foiziga yaqini musulmonlar, 7-8 foizini pravoslavlar va boshqa din vakillari tashkil etadilar. Mazkur fuqarolarning deyarli hammasi yakka xudolikka ishonadilar. Garchi shunday ekan, ularni yana qanaqangi yakka xudolik, «haqiqiy» dinga etaklash mumkin.

Xristian missionerlik tashkilotlarning maqsadlari asosan uch nuqtaga qaratilgan:

1.Xalqlarni xristianlashtirish. SHu orqali ularni iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy jihatdan g'arb davlatlari ta'sir doirasiga tushurish.

2.Xalqlar o'rtasida o'z e'tiqodiga shubha uyg'otish ishonch va e'tiqoddan yuz o'girish va undan chiqqishiga olib kelish.

3.Xristianlikni qabul qilganlarni o'z e'tiqodida qattiq turishini ta'minlash va shu orqali ularning safini «YAngi xristianlar» bilan to'ldirish.

Bu maqsadlarga erishish uchun ular hech nimani ayamaydilar va doimo o'z uslub va metodlarini tako millashtirib boradilar, jumladan mamlakatimiz hududida faoliyat yuritayotgan ba'zi xristian diniy tashkilotlari quyidagi usullaridan o'zlarining missionerlik harakatlarida foydalanadilar:

-xayriya yordamini ko'rsatish, bunga birinchi navbatda moddiy yordam kiradi, tibbiy yordam hamda oziq-ovqat bilan ta'minlash ham sabab bo'ladi.

Bunday harakatlari bilan ular o'zlari haqida ijobiy xulosa yoki baho chiqarishga ega bo'ladilar. Hamkorlikni yo'lga qo'yishga muvaffaq bo'ladilar:

-bepul xristianlikni targ'ib qiluvchi mahalliy tilda chop etilgan, juda sifatli rangli ishlangan kitob va jurnallarni tarqatish.

-xristianlikni chaqiruvchi video-audio kassetalarni tarqatish;

-tibbiy, ta'lim-tarbiya sohasiga maxsus kadrlarni yuborish (tibbiy xizmatchi, o'qituvchi-murabbiy);

-missionerlik ruhidagi kutubxona, ingliz tili va kompyuter o'rgatish xonalarini tashkil etish;

-o'z saflariga qo'shilganlarni moddiy rag'batlantirish, ularni xorijiy safarlarga yuborish va ish bilan ta'minlash.

Missionerlik harakatida yana bir holatini alohida ajratish lozim. Bu ma'lum bir ijtimoiy qatlamni ajratib olish va bilan maqsadli ish olib borish. Jumladan, yoshlar bilan ishlashning turli missiyalari mavjud bo'lib, ulardan biri bolalar uchun xristian lagerlarini tashkil qilish. «Xalqaro xristian lagerlari» assotsiatsiyasining bugungi kunda 200 ga yaqin lagerlari mavjud. O'zbekistonda ham ularning borligi 90-yillarda kuzatilgan. Nukusda «Emanuel» tashkiloti lager tashkil qilgan uchun yopilgan.

(Qozog'istonda «Niva» lageri («Jatva» cherkoviga oid) da oxirgi 5 yil ichida 3000 ta bola dam olgan. Ularning 80 % e'tiqod qilmaydiganlar oilasidan bo'lgan. Lager dasturiga ko'ra, lager mavsumi tugashiga borib (15 kun ichida), dam oluvchilarning yarmi Iso Masihni tan olgan).

Missionerlikni bizning respublikaga xos bo'lgan xususiyatlardan biri-bu xristian diniy tashkilotlarida o'zbek va boshqa mahalliy tillarda diniy ibodatlar olib borishga harakat qilishdir.

Ikkinchisi-bu mahalliy millat vakillari orasida o'zbek va boshqa mahalliy tillardagi diniy adabiyotlarni tarqatish va ulardan foydalanish: «U murabbiydir», «Xudo tayin qilgan qurbonlik», «Iso Masihning shogirdlari «Xudo» so'zi o'rnida «Alloh» so'zini ishlatilari mumkinmi?», «Xudo muqaddas uchlikda birlashgan», «SHaxsan menga Xudo murojaat qilyapti», «U sizni sevadi» va x.z.

Mazkur ko'riinishdagi missionerlik harakatini eng ko'p olib boradiganlar, hozirgi kunda, bu «Iegov shohidlari» diniy tashkiloti vakillaridir. Ularning vakillarini jamoat joylarida, xiyobon va mahallalarda ochiqdan-ochiq missionerlik ruhidagi adabiyotlarini tarqatishlarini kuzatish mumkin.

Missionerlik bilan faol shug'ullanuvchi «Iegov shohidlari» sektasida ta'sir etish mexanizmlari aniq va lo'nda qilib ishlangan. Bu yo'nalish 19-asrning 70-yillarida AQSHda vujudga kelgan. Bugungi kunda jahonning turli mamlakatlarida 100 ga yaqin bo'linmalariga ega. Bu tashkilot qat'iy markazlashgan bo'lib, uning boshqaruvchi raisi cheklanmagan hokimiyatga ega. YUqoridan pastga ko'rsatmalar va adabiyotlar, pastdan yuqoriga hisobotlar yuborib turiladi. «Iegov shohidlari» o'zining matbuot organiga ega. «Posbon minora», «Uyg'on». Bu jurnallar jahon xalqlarining 160 dan ziyod tilida nashr qilinib, dunyoning turli burchaklarida tarqatiladi.

Ularning tarqatayotgan adabiyotlari didli, rangli va chiroyli manzaralar bilan tasvirlangan. «Jalb etuvchilar»ning ovoz ohanglari tinchlantiruvchi va mehrli sado etadi. Mutaxassislarining aytishicha, «Iegov shohidlari» sektasi a'zolari jalb etishning 86 xil usulidan foydalanar ekanlar.

Ular ko'pincha quyidagi turdagi kishilarni o'z ta'sir doiralariga olishga urinadilar.

- birinchi va to'rtinchi ko'rs talabalari;
- keksalar ayniqsa, endigina nafaqaga chiqqanlar va yolg'iz qariyalar;
- o'z o'rnini topishga intilayotgan o'smirlar;
- kuchli stressni (kasallik, yaqin odamining vafoti, ajralish va x.k.) boshidan kechirayotganlar;
- qochoqlar va ishsizlar.

Yana bir missionerlik harakati bilan shug'ullanayotgan diniy tashkilot «To'liq injil xristian cherkovi»dir. Ular ba'zi ibodat uylarida o'zbek tilida ibodatlarni olib bormoqdalar, moddiy yordam ko'rsatish orqali o'z dinlariga da'vat qilishga harakat qilmoqdalar.

Missionerlik faoliyatining eng cho'qqisi bu prozelitizm. Prozelitizmi-bu to'g'ridan-to'g'ri biron bir dinga ishongan fuqaroni majburan o'z dinidan voz kechishi va o'zga dinni qabul qilishga majbur qilishdan iborat.

Prozelitizm illatining ba'zi bir noxush natijalarini keltirish mumkin: bir qancha vaqt islom dinida yurib, keyin xristian dinini qabul qilgan kishilar vafot etganda, jasadlarini musulmon qarlariga qo'yish muammo tug'dirmoqda. Sababi, mayitning musulmon ota-onalari o'z farzandlarini xristian mozoriga dafn etishni xohlamaydilar. Musulmonlar esa, xristian dini vakili jasadini o'z musulmon birodarlari yotgan joyga ular uchun haqorat deb biladilar. Natijada kelishmovchiliklar kelib chiqadi.

Missionerlik qonun orqali ta'qib qilinib turiladi: O'zbekiston Respublikasida vijdon erkinligi qonunan kafolatlangan. Har bir fuqaro xohlagan diniga e'tiqod qilishi mumkin. Davlat va diniy tashkilotlar bir-biridan ajratilgan. SHu bilan birga diniy konfessiyalar o'rtasidagi tinchlik, totuvlik va daxlsizlikni ta'minlash maqsadida prozelitizm (bir diniy konfessiyadagi dindorlarni boshqasiga kiritishga qatilgan xatti-harakatlar) va har qanday missionerlik faoliyati qonunan man etilgan.

Ushbu qoidaning buzlishiga aybdor bo'lgan shaxslar qonun oldida javobgarlikka tortiladilar.(Jinoyat kodeksining 216(1), 216(2) moddalari)

Aholining, xususan soha mutaxassislarining, missionerlik haqida ma'lumotga ega bo'lishlari ularning burch va vazifalari sanaladi. CHunki yurtboshimiz ta'kidlaganidek: "Islom-bu ajdodlarimiz, ota-bobolarimiz dini. Uni tashqi ta'sir, buzg'unchi unsurlardan tozalash muqaddas burch sanaladi."

Mustaqil respublikamizdagi ayrim oilalarning, xususan, yoshlarning ota-bobalarimizning muqaddas islom dinidan voz kechib, xristian missionerlari domiga ilinayotganini inobatga olsak, bu faoliyat tinch-totuv yashayotgan xalqimiz o'rtasiga solinayotgan rahna-advovat ekani kunday ravshan bo'lib qoladi.

Missionerlik ta'siriga tushib qolmaslik uchun ham uni bilishimiz, u haqida ma'lumotga ega bo'lishimiz lozim ekan.

Birinchidan, xushyor bo'lishimiz, loqaydlikka berilmasligimiz kerak bo'ladi, chunki "Vatan", "millat", "imon-e'tiqod" bu muqaddas tushunchalardir. Uni hech narsaga almashtirib bo'lmaydi.

Ikkinchidan, har bir inson biror narsa haqida to'g'ri tushunchaga ega bo'lishi darkor. Hech kimning biror narsani, hatto dinni ham noto'g'ri, yanglish va bo'yab talqin qilishga xaqqi yo'q va bo'lmasligi kerak.

Uchinchidan va eng muhimi musulmonlar uchun nima kerak va muhim va nojoiz va kerak emasligini yana bir eslatib qo'yish lozim bo'ladi.

Mamlakatimizdagi diniy bag'rikenglik muhitini yanada mustahkamlash va missionerlikning oldini olish har birimizdan ijtimoiy faollik va fidoyilikni talab qiladi.

Darhaqiqat, shunday. Respublikamizda konfessiyalararo tortuvlik va bag'rikenglik ustunvor qilmoqda. Har bir fuqaromizning missionerlikning mohiyatini chuqur anglab etishi, befarqlik va loqaydlikka yo'l qo'ymagan holda, uning oldini olish bo'yicha ishlarda faol ishtirok etish ana shu barqarorlik muhitini saqlab qolish va yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Befarqlik ijtimoiy illat sifatida og'ir oqibatlarni keltirib chiqarishi hayotiy tajribadan ma'lum. Mashhur faylasuflardan biri befarqlik oqibatlariga to'xtalib shunday deb yozgan edi: "Dushmanlardan qo'rqma – nari borsa, ular seni o'ldirishi mumkin. Do'stlardan qo'rqma – nari borsa, ular senga xiyonat qilishi mumkin. Befarq odamlardan qo'rq – ular seni o'ldirmaydi ham, sotmaydi ham, faqat ularning jim va beparvo qarab turishi tufayli er yuzida xiyonat va qotilliklar sodir bo'laveradi".

Har bir kishida xalqimizning ertangi kuni, jamiyatimiz istiqboli va Vatanimiz taqdiri uchun daxldorlik tuyg'usini, o'z bilim va malakasi, irodasi va qudratini el – yurt manfaatlari, uning birligi va taraqqiyoti yo'lida safarbar etishda namoyon bo'ladigan fidoyilikni tarbiyalashda hayotiy – amaliy ahamiyat kasb etadi. Yurtboshimiz so'zlari bilan aytganda, "... har kuni, har soatda fidoyi bo'lish, o'zini tomchi va tomchi, zarrama – zarra buyuk maqsadlar sari charchamay, toliqmay tinimsiz safarbar etib borish, bu fazilatni doimiy, kundalik faoliyat mezoniga aylantirish" gina ozod va obod Vatan, erkin va farovon hayotni ta'minlashimizga mustahkam zamin yaratadi.